

א. ויינריב

זכרונות של רופא מגיטו וילנה

ד"ר אברהם ויינריב, רופא יהודי המתגורר באוסטרליה, מתאר ב"זכרונות פישיות רבות" עניין מגיטו וילנה, חוויות שחיו כבושיות אצל המחבר במשך כארבעים שנה הרעלו על הגליון במכתב אישי אל אבא קובנר, מעין המשך לשיחה שלא נסתיימה בשעתה (א.ק. נפגש עם המחבר בעת ביקור חסוף בסיור) ושאמורה היתה להיסיב על היחס של הניצולים אל היודנראט ועל אישיותו השנויה במחלוקת של גנס. הודך כדי כתיבה נרחבת יריעת המכתב והפליגה מעבר לזה.

העמדה שהפס המחבר בניהול בית-החולים בגיטו, היכרותו הקרובה את יעקב גנס, ראייתו הנקבת את חוויות הגיטו וישרי-הלב כבוארי-חשבון עם עצמו ועם גורל הרבים — יש בהם כדי להפוך את המיסוד האישי, רחוק מתח מוסרי של אז ועכשיו, לתעודה ייחודית המצטרפת לספרות ההיעדרית העניפה על יהדות וילנה במאבקה ובחרבנה.

מטעם זה ראה הנמען לפרסם את המכתב, בהסכמת כותבו, ב"ילקוט מורשת", הציבור נכתב במסור עברית (המחבר רכש את השפה בלימוד עצמי באוסטרליה) והוא ניתן כאן בהשקטת המרחיות והיקוני לשון מצומצמים. וכן ראינו לנכון להוסיף מיספר הערות להבהרה של שמות אנשים ומישינים.

מכתב שאיננו מכתב

אפתח במיספר הערות, כעין הקדמה, בכדי "להצילך" מ"הלם" של מכתב לא-צפוי ומתמיהה של "מה פתאום?". במארה 1977 (ואולי לפני כן) קראתי באחד הנליחות של ה"אומרי" על הערכתם החדשה של יודעי-דבר את ה"יודנראט".

גדמה לי שהידיעה היא ממקורות „יד ושם“ ודנה במצאת היודנראט ופעולותיו. הנושא המרכזי של הרשימה היה כאחת החוליות בשרשרת הביליון שנוצרה במחם של הנאצים בשנות השואה. איני בקי בסוציולוגיה או בפסיכולוגיה או בתורת המינהל או באיזה שהוא מדע אחר העשוי לעזור בניתוח ובהבנת התופעה הנקראת „יודנראט“. איני סבור שידיעותי המצומצמות עשויות להוסיף חומר עובדתי חשוב לזיכרון על מהות היודנראט או פעולותיו. בכל זאת חש אני שמחובתי להוציא לאור את הידוע לי אישית בתחום זה, במסגרת המצומצמת, שבה באתי כמגע עם בעיות היודנראט בכלל ועם ראש הגיטו בוורלבה, יעקב גנס, בפרט.

תהיה חשיבותה של תוספת זו אשר תהיה, יעריכוה יודעי דבר. ייתכן שפתיחה זו נחוצה לי גם לשם הצטדקות: מדוע אני בא להטרידך ובחרתי דווקא בד לקרוא ולעסוק בעניינים אלה. אולי עניינים אלה אינם ענייני ואינם ענייניך, אבל ביקורך בסידיני ופגישתנו הקצרה המריצו אותי לכתוב — החלטה שנכטה כבר מזמן. כשהתחלתי לכתוב כוונתי היתה להידרש בעיקר לנושא היודנראט ולאישיותו של יעקב גנס*. אבל תוך כדי כתיבה התברר לי, שאני סוטה מהדרך שבה בחרתי ומתעכב על עובדות רבות ופרטים נוספים. גדמה לי שזמן הראוי להמשיך בקו זה, ישנה חשיבות בתיאור הנסיבות, אפילו אם לכאורה אינן מתייחסות לנושא היסודי, תיאורים אלה זורקים אור על צידי הדרך ויש וחם מסבירים את אשר קורה על הדרך. שנית: הכתוב אינו ספר זכרונות אובייקטיבי — אם בכלל יש מקום לאובייקטיביות בזכרונות — בייחוד כאשר חיי המחבר היו נתונים במלחמת חיים ומוות. כל אשר נכתב פה הן רשימות שלי והתמונות הן משלי מבלי לדרוש שבהן — ורק בהן — נמצאת האמת.

אם יעלה בידי להוציא לאור אי אלו עובדות מתוך סבך הבעיות — אחרוב שמילאתי תפקידי.

למעלה מישהו כבר עברה מיזם שהתחלתי לכתוב מכתבי אליך. מיד אחר העמודים הראשונים התברר לי שהמכתב משתנה: בצורתו, בתוכנו, במהותו ובכמותו. השינוי גדל והלך והמכתב לכאורה חדל להיות מכתב. אישש בין העמודים הרבים נעלמה התכונה המאפיינת מכתב — המגע האישי — והמכתב היה לקובץ זכרונות ותמונות, שמחציתם — נשכחים ומחציתם — מטושטשים. אבל רק לכאורה. אם אני צודק שמהותו של מכתב מתאפיינת על-ידי המגע האישי שבין הכותב לקורא — הרי מקוה אני שמהות זו לא נעלמה. אין בצורה או בתוכן הכוח לדכא את נשמת המכתב. הצובדה, שהכתוב נכתב אליך כמכתב, מראשיתו עד סופו, היא הקובעת את אופיו. לכן קרא את הכתוב בהבנה שהוא מכתב.

השינוי שחל במכתב מכניס אותו, לפחות מבחינת הצורה והחיקה, למסגרת של ספר. לא עלה בדעתי לנסות לכתוב ספר. לא סופר אני ולא בן סופר ולא גיסיתי ולא חלמתי לכתוב ספר. הצינור הכללי והמקצועי שקיבלתי פתח לפני דלתות לסודות הביוגרפיה ודתף את התעניינותי למדעים שהם מחוץ לתחום הספרות והאמנות. אמנם מדע הרפואה עוד לא פרץ לתוך מסגרת המדע המדויק, אבל כבר

* מפקד משטרת הגיטו, לימים ראש היודנראט בגיטו ורלבה.

התרחק מרחק רב ממה שהיה אמנות יפה. אנו, בעולם הביולוגיה, למדנו הכל על העצמות היבשות ושכחנו על הרוח, שבלעדיה הן לא „יעמדו על רגליהן“. אין לי נסיון בסתיבה ואין לי חוש לסתיבה, אבל יש לי הכשרון לחקיר כתיבתם של אחרים.

מכתב זה הוא בשבילך וגורלו בידך.

הייתי מעדיף שלא תשאל אותי מה לעשות עם „המגילה“ הארוכה הזו. אני מאמין שלא תשאל — ותעשה את הישר בעיניך. רציתי לשתף אותך בזכרונותי הנשכחים והולכים — טרם יישכחו לצמיתות.

סבורני, שבין החוקרים מסתמנת היום בעין בדיקה מחדש של הגישה הקודמת ביחס ליודנראט ששלטה בעולם היהודי מיד אחרי המלחמה. שארית הפליטה גילתה ברובה יחס עויין לפעולות היודנראט. היא שללה את המוסד הזה ואת עצם ההשתתפות בפעולותיו, וכמעט שלא נעשה נסיון לבחון את הבעיה הסבוכה מהיבט אחר: (א) התנהגותו כמתווך בין הציבור היהודי האילם, נטול הכוח והכלוא בתוך גיטו, לבין שליטי „היום או מחר“ — הגסטאפו. (ב) חינוכות אכיפתו של „חוק וסדר“ על תושבי הגיטו.

חל שינוי בראיית האפריורית להרשיע ולגנות את כל אשר נעשה במסגרת פעולותיו של היודנראט. מהרשימת הקצרה בעתון איני יכול להסיק, אבל בדמה לי שהשינוי בא להקל בגישה שהשתלטה אז בימי השואה ובשנים שלאחריה. לדעת רובת של שארית הפליטה אין זכאים — ולו אחד — בין המשתתפים בפעילות היודנראט; וחובת ההוכחה לזכות מוטלת על הנאשמים. אפשר לתבין גישה זו, אפילו עכשיו, בעשור הרביעי אחר המלחמה, בדרך-כלל מצדקת גישה זו. היא גובעת, במישרין ובעקיפין, מכל מה שסופר ונכתב על החיים בגיטו, בייחוד שהן המספרים והן הכותבים היו בגיטו, כסופים לחוקי הגיטו, שהם אחד: מי לחיים ומי למות. כל מאורע מהימים ההם — אם יש בו צליל „יודנראטי“ — צורם את אורן השומע ומחריד את נפשו. כי הצליל אומר „שיתוף-פעולה“ — עוד בטרם הוברר באיזו מידה „שיתוף-פעולה“ זה תלוי היה ביודנראט. רק לעתים רחוקות נשמעת הערה על מישהו ש„למרות היותו ביודנראט“ ידיו נקיות ולבו חרד לעתידו של הגיטו.

לא הייתי ביודנראט ואין לי חלק ונחלה בענייניו. אין זו עדות תבאה לשבחתי: אף אחד לא רצה בי ביודנראט ואף אחד לא ראה בנוכחותי ביודנראט כוח-עוזר כלשהו ולא ניתנה לי התודמנות להסכים או לסרב להשתתף ביודנראט. מאידך גיסא אינני בטוח כיצד הייתי מגיב לו היו מעמידים אותי בעימות זה, בייחוד כשלחץ מופעל עלי. השתתפותי בהנהלת בית-החולים, למעשה, אף היא תוצאה מלחץ — ולא עמדותי בנסייון.

* המחבר שנמצא מנותק שנים רבות ממרכזי התיאור והמחקר אינו מודע לעובדה, שגם מעדויותיהם של הניצולים, שנמסרו סמוך למלחמה, עולות נישות מגוונות ביחס ליודנראטים שונים וראשיתם. (המע')

גייטו וילנה, מבט חטוף ונסיון להכללה

הייתי בגייטו וילנה. אינני וילנאי, אבל חייתי את חיי הגייטו במשך שנתיים ימים: מיומו הראשון עד יום חיסולו. כל אותו זמן הייתי במגע ישיר עם מה שקרה בגייטו, עם התנועות החברתיות, המקצועיות ועם העם הפשוט. במידת-מה ידעתי על המתרחש בגייטו: מרודניצקה * 6 עד המחתרת ועד בכלל. אני מדגיש „תנועה“ ומצדיף ביטוי זה אף-על-פי שמאחורי כל תנועה עומדים אנשים — והם העיקר — אבל את האנשים לא תמיד היכרתי ואת התנועה ** ראיתי והיא קסמה לי. התוספת שמשחזר מתרחש באותו יום של יומיומיות אפרורית של דאגות וצרות וסכנות של חיים ללא מטרה וללא תקווה — תופעה זו לכדה אותי, בפרט בשלפעמים ידעתי טיבה ותכופות היתה לי ההזדמנות לעקוב אחריה (בבית-החולים) מבלי להכיר את המדריך ואת המודרך.

אפילו ידוע לי ה„מה שקרה בוילנה“, ואם אפילו המגע הישיר מייפה כוחי להסיק אלו מסקנות, ואם למסקנותי ישנה איוו שהיא חשיבות — עדיין נשאלת השאלה העקרונית: עד כמה וילנה (או עיר אחרת) ואנשים יכולים לשמש דוגמה שעליה מותר להשתית דעה או אמת היסטורית? בפרט שבעיית „מוצעת היהודים“ במהדורות הנאצים היא מיוחדת במינה וגדמה לי שהיא חסרת תקדים. התשובה לשאלה זו היא מעל ליכולת תפיסתי. אמנם המרחק בין הכללה של עובדה אחת מקרית לאמת בה משמעות סטטיסטית אינו תמיד רב, אבל תמיד מוטל בספק. קשה להבין את המושג יודנראט בלי השימוש באינדוקציה, מתפרט אל הכלל. פרט אחר פרט ויהיו אלה זעירים ככל שיהיו ולכאורה אין לראות בהם דבר. אבל נדמה לי, שאי-אפשר לחדור לעומק הבעיה אלא על-ידי ירידה לפרטים. רציתי להימנע מהכללה, אך אין ברירה, אני משתמש בה כדי להבין לשם מה טרחו הגרמנים לארגן יודנראט ואיד יהודים תמימים התנדבו לפעול במסדר זה על-מנת להקל גורלם של תושבי הגייטו והפכו להיות מכשיר בידו משמידהם.

הקוטביז

עמדתי בראש בית-החולים בגייטו וילנה והשתדלתי למלא את התפקיד שהוטל עלי. לא פעם ראיתי סתירה בין מה שהיודנראט ציפה ממני שאעשה לבין מה שהיה בדעתי לעשות וגם עשיתי — וחשבתי שצדקתי. על סתירות אלו ועל תבעיות שגרמו להן שוחחתי גם בגייטו ואחר-כך במחנות-הריכוז ושנים רבות לאחר המלחמה הרהרתי בכך. חיספתי ורציתי למצוא את המכונה המשותף לגורם שהביא לשלילת כל מוסדות היודנראט באשר הם. ושלילה מוחלטת היא דינם של עשרות יודנראטים, עליהם שמעתי.

אין כל בעיה בהערכת האנשים הנמצאים בשני קוטבי היודנראט: באחד, כאשר היהודי ביודנראט רואה תפקידו כחובה לארגן את חיי הגייטו לפי עקרונות

* טקס-משכנו של היודנראט.

** תנועה התנגדות.

היושר המקובל תוך צורה חודית והקלת עול החיים עד בוא הגאולה. במקרה זה ברור הרע, שהיהודי כילו זכאי. תבוא הגאולה בדרך שתבוא: בטאנקים סובייטיים או בתותחים בריטיים או במטוסי ארצות-הברית או בביאת המשיח — יהודי זה הוא צדיק ופגם אין בו. ואם יתרג על משמרתו — הרי הוא כמי שמסר את נפשו על קידוש-השם. מאידך גיסא, כאשר היהודי ביודנראט מנצל הודמנות זו להימלט ולהציל את נפשו על חשבון הנותרים (הן בדמים — כסף, הן בדמים — חיים) או ישתף-פעולה עם הנאצים — הוא רשע ופושע. בקוטביות כזו ניתן להבדיל בין שחור ללבן ובין חייב לזכאי. אבל הרוב העומד לביקורת ולהערכה נמצא בין הקוטבים. הרוב אינו כולו שחור ולא כולו לבן. אך יש והוא נראה שחור לאלה ולבן לאחרים. הרוב הוא כשר ופגם בו או קצת חייב וקצת זכאי. קיים גורם נוסף המקשה את הקו המבדיל בין ה"קצת צדיק" ו"קצת רשע": המקורות שבחינו, היא זו שתכנסות משפיעה (ואולי מכריעה ?) בלא יודעין על התנהגותו של האדם. היא המעוותת את מגמותיו מבלי שיכיר בכך. היא המנחה פעולותיו והן פעולות שבשוגג. ואילו אישיותו של האדם אינה משתנה על נקלה. לכן פעולותיו (בנסיבות אלו) אינן ניתנות להערכה אובייקטיבית. ההערכה, מן ההכרח שאיננה חד-משמעית. הן הקובע את ההערכה והן העומד להערכה — כל אחד מהם הוא נושא לדיון אמוציונאלי.

אירגון הגיטו וקיום הסדר בו תוכננו על-ידי הנאצים בהתאם להשקפת עולמם, היה להם הכוח לבצע את תוכניתם. השתתפותו של יהודי זה או אחר ביודנראט היתה, בדרך-כלל, מקרית. כרגיל, מסיבות כלשהן, לאודיוקא בגלל כשרונותיהם האירגוניים או פעולותיהם הציבוריות — הרכיבו הגרמנים את גרעין היודנראט. אליו צורפו אנשים נוספים. וכך קם היה היודנראט. קרה והאיש המצורף חשב בתמימותו, שבכוחו לעזור ולהקל על הקיום בגיטו. יש והיהודי הנוסף נאלץ לקבל את משמרתו ותוכנם ביודנראט בלחץ דעת-הקהל. לעתים היו אלה הגרמנים ש"הציעו" את המועמד והסירוב משמעותו היתה גורדין מוות. רק לגיבורים, יתדי סגולה, ניתן הכוח לראות נכוחה ולהכריע לפי רצונם הם.

ברוב הציבור איננו מורכב מגיבורים והחרדה הופכת לפאניקה. במצב אשר כזה — אין האדם חושב, סבור, שאם הוא חושב — מחשבותיו ברובן מכוונות לנקודה אחת: להישאר בחיים.

מתקבל על הדעת, שהשתתפות היהודים ביודנראט היתה ברוב המקרים תלויה במקרה או תוצאה של לחץ גרמני. לא מרצונם גורו דינים וגזירות קשות. הבעיה מציקה, בייחוד לנו, לשארית הפליטה שעודנה בחיים, ולא מצאה פתרון לשאלה: מה קרה בימים ההם ? מי אשם ? מי חטא ? איך ? ומדוע ?

הייתכן כי זאת שנאת-היהודים ?

הנצחון הפרימיטיבי של ההוצאה להורג

מגמת הגרמנים בשטחים שכבשו היתה ראשית כל הרחקתם מהזירת העבאית ומתחמים הפוליטיים המקומיים של כל אלה המסוגלים לעורר התנגדות. ו"להרחיק",

בלשון הגסטאפו, משמע: לעצמא להורג תיכף ומיד או אחר ימים רשנים של שחיית בכית-כלא או מחנות-ריכוז.

כאשר חדלו כיבושים חדשים ונצחונות הגרמנים נבלמו — לא חל בגסטאפו כל שינוי, ו"טקס" הריגת המתנגדים במחנות-הריכוז נמשך: לפני העברתו של מחנה ממקום למקום, "הורחקו" אלה שלפי דעת הגסטאפו עלולים היו לעורר התנגדות כלשהי. זה הסך לטקס טבטוני מובהק כחגיגת "חגוכת-הכית" בימי הניקלונגים.

פעמים נכחתי בטקס מקצועי זה.

בפעם הראשונה, בשעת חיסול הגייטו בוויילנה, בשנית — בשעת העברת מחנות-הריכוז מאסטוניה לשטוטהוף. מחנות-הריכוז הראשון בחיי היה בקיבוללי. פה נמצאתי עם כ-500 אנשי וילנה וכ-100 גברים ונשים מאזורים שונים בליטא. בספטמבר 1944 הועבר המחנה לשטוטהוף. יומיים לפני ההעברה הוצאו לתורג כל המנהיגים הפוטנציאליים, כעשרים איש. ראינו אותם עוברים את התיל הדוקרני של המחנה בלוויית אנשי-ס.ס. נעלמים מאחורי תל הפחם הצהוב של המכרה בו עבדנו. שמענו צורר יריות. כעבור רבע שעה שבו אנשי-ס.ס. גמרו את תפקידם. כעבור יומיים הוטענו על אוניות-משא שהפליגה לשטוטהוף. הודשים לאחר-מכן הוטענו על רכבת-משא, 80 איש בקרון, ושולחנו לאי-שם דרומה. כשבוע היינו בדרך. ידענו מתי יום ומתי לילה, למרות שבקרונות טושטש תהבדל ביניהם. הקרונות היו סגורים ומסוגרים ושלטו בהם הרעב והמוות. כשנפתחו הדלתות היינו בטמברג, למרגלות הרי היער השחור, מחנה-משגת של דאכא. מכל קרון יצאו 50—60 אנשים או צללי אנשים. השאר לא יצא לעולם.

הגסטאפו הקפיד על כללי הטקס, ש"הרחקה" קודמת ל"העברה", כעל פולחן דתי. אפילו בשבועות האחרונים של המלחמה, כאשר הצבא הגרמני כבר גסס, באיזור הדרום-מערבי של גרמניה נערכו מחנות-הריכוז ל"מצעד האחרון", להשמדה אי-שם על גדת הברדן-סי, המצעד לא התחיל כל עוד לא נגמרה התליה בפומבי: עשרת עצירים הועלו לגרדום.

הלכנו חמישה ושישה בשורה. לידי צעד ידידי הוותיק ד"ר חיים הלל פריד. יחד היינו בגייטו, במחנות בקיבוללי, בשטוטהוף ובשמברג ויחד עברנו על פני הגרדומים. הרוב הלך מחריש וסבלי לחדול להביט בתליות. חיים הלל אמר לי: "היית אופטימי בימי הגייטו ובמחנות — וכעת אנו הולכים למצוא את מקום תלייתנו". השבתי: "לא", וידעתי שאני משקר.

אחרי 25 שנים ראיתי את חיים הלל בתל-אביב. אמרתי לו שה"לא" שאמרתי או היה ההיפך ממה שחשבתי בלבי.

וילזול בחיי אדם, יחס של בוז לגסיסה אטית — הם כנראה מזון לתאי גופם של הגרמנים. כשהתחילו בפעולותיהם הם החדירו לחיי קורבנותיהם את החרדה: "מי הבא בתור?" הפחד השתלט ובעקבותיו קיום של יצור שאיננו-יודע-דאיננו-רוצה-לדעת, ומכאן רק צעד אחד להתמוטטות פסיכולוגית של "לא איכפת לי דבר" — כל זמן שאני חי.

* שטוטהוף — מחנות-ריכוז, כ-30 ק"מ מראנציג (גדאנסק).

השלב המתוכנן

עד כאן השלב הראשון שלאמיתו של דבר לא תוכנן במיוחד נגד היהודים. כך קרה בכל ארץ שאלה פלשו וגרמנים והגסטאפו השתלט. מובן מאליו, שאנו היהודים עמדנו בראש סולם העדיפויות להשמדה. השלב השני מתחיל באירגון האוכלוסיה המנוצחת. גם בשלב זה לא היינו בודדים. אבל למושג „אירגון“ היתה מלכתחילה דו-משמעות: משבילנו — ליקווידאציה ובשביל עמים אחרים — קווילינגאציה*, בצורה זו או אחרת. נדמה לי, שהברירה לשיתוף-פעולה בנוסח קווילינגי לא ניתנה לנו משני טעמים: א) בעיניהם של היטלר ותלמידיו היינו טפילים המסוגלים לחיות רק על חשבון אומת אחרת; ב) עשרים שנה לפני הקווילינג הראשון נחרץ כבר עתידנו במוחו של אסיר מצודת לאנדסברג, ופסק-הדין היה ברור: השמדה טוטאלית. הנאצים לא התכוונו לשנות אותנו עלידי שטיפת מוח או לרסן את שאיפותינו או למוטט אותנו פיסית עלידי עבודת-סרך. גורלנו נחרץ להשמדה טוטאלית: בידוד ואחריו הרג שיטתי-הדרגתי של מאות ואלפים. ההתחלה היא בניית מוקפי חומות וגזירות על האנשים החיים בו והיא מוליכה לגסיסה אטית במחנות-ריכוז עד התחנת האחרונה: הגאז.

המלחמה נגמרה — בטירול לא אמרו גואש

המלחמה הסתיימה. יום הכניעה הרשמי של הצבא הגרמני מצא את ארבעתנו בבית-החולים בסלגאן, עיירה קטנה בבאואריה. היינו שלושה וילנאים, „כשרים“ ואני כמעט וילנאי. אחתי הווילנאית ושתי טנות-חיים בגישו וילנה ועוד כשנתיים במחנות-ריכוז ביחד עם הווילנאים נתנו תוקף ל„אורחותי“ הווילנאית, שלא היתה כהלכה. ארבעתנו היינו רופאים, ומלבדי שבאתי מאוניברסיטת וארשה, השלושה היו בוגרי האוניברסיטה בוויילנה: ד"ר מארק דבורצקי, לימים מרצה לתולדות השואה באוניברסיטת בריאלין; שמעון גיטלסון, לימים פרופיסור באוניברסיטה העברית בירושלים — שניהם כבר בעולם האמת; חיים הלל פריד, פרופיסור למחלות לב בתל-אביב ואני.

הגרמנים במקום לא אמרו גואש. עוד במחצית חודש מאי 1945, כשבוע לאחר הכניעה, דובר על אודות קבוצת מדריכי ס.ס. המשתדלת לארגן דיבוייה להתקפת נגד. בעיירה סלגאן שבת היינו, ואולי באיזור כולו, קמה בהלה. מאותו זמן עברנו בבית-החולים שהיה ברשות יחידות „מאקי“ — המחתרת הצרפתית. בית-החולים טיפל בחולים ובפצועים מיחידות הצבא, כמו-כן בגרמנים תושבי העיירה. עבודתנו נתנה לנו את האפשרות לראות את המהומה והחפזן ולחוש את החרדה. אולי היתה זאת ירידתם למחתרת של שרידי הנאצים, ואולי — נסיגת מתוכננת של חיילים בבגדים אזרחיים ואולי סאניקה שהשתלטה מחמת החלל הריק שבין משטר למשטר.

* מנהיג הנאצים הנרדמים, ראש ממשלת-הביבות תחת הכיבוש הגרמני, שמו הפך כינוי לבוגר משתף-פעולה עם אויב כובש.

בשעת-היפזון זו שכתו הנאצים וה'ס.ס. את העדויות שמוטב היה להם להשמידן. במרחפי בית-החולים מצאנו, במקרה, ארצנים. ירדנו לחפש תחבושות ותרופות ומצאנו את אלה, בהם מיסמכים והוראות ל'ס.ס. קראנו קטעים ממיסמכים שונים. הרוב היו הוראות שעסקו בחינוך הדור הגרמני החדש: איך לנטוע בתלמידים חשיב-אכזריות. באחת הבחינות השנתיות היה על התלמיד להמית — בנוכחות המורה — את חיות-הבית האהובה עליו כמו ידיו, ללא כלים.

גיל התלמיד: 13—14.

זאת וצוד (ואולי החשוב ביותר): ניתן להבין שטמרת הגרמנים היתה אמנם מכוונת לחסל את היהודים תיכול מוחלט, אבל המלאכה תיעשה על-ידי היהודים עצמם, כלי להם את ידי הגרמנים — ידנים, "אריזות" טהורות. תביצוע הוא פשוט, ובוצע בכל מקום אשר בוצע באותה שיטה: בידוד וגיוט, עבודת-סרד וגסיסה אטית ואחר-כך ההריגה, גישים-גורשים או בבת-אחת. מאחורי הקלעים יושבים אנשי-הגסטאפו ומכוונות-ידיהם בידיהם. גויי העולם רואים את מעשי היהודים בגיטו ואת הפולנים, האוקראינים והאחרים, חולי, "סינדרום הקאפו", הרוצחים אלפים מחוץ לגיטו.

כך התגשם הטבח שלא היה כמוהו בעולם לא בכמות ולא באיכות.

תוכנית הגסטאפו תוכננה וכוצעה בשליטות. היה זה, "רצח מושלם". המתנדבים לעבודה בידנראט על-מנת להקל על תושבי הגיטאות נצלו על-ידי הגרמנים. לגנאי ולחטא היתה להם עבודתם, לגנאי ולחטא כחיותם ולגנאי ולחטא אחר מוחם — אם כי הרוב הנדול חטא בשגגה. הרוב הגדול נענש עונש מוות. אמרד חזיל: "אין עונשין אלא אם כן מזהירין" — איש לא הזהיר אותם, כי לא הית תקדים כזה. אחד החוטאים הית גנס.

גנס במשרד הבריאות

את גנס היכרתי עוד לפני שרוב יהודי וילנה, לרבות ילידי ליטא, שמעו עליו. זה היה זמן קצר לאחר שהסובייטים, "הזמנו" לוויילנה כאשר ליטא, לאטבית ואסטוניה סופחו לברית-המועצות. כאשר היכרתי עבד כמנהל-חשבונות במשרד הבריאות בוויילנה. כמו רוב הליטאים שעברו באותו זמן לוויילנה, נשלח אף הוא לבירת ליטא החדשה על-מנת לשתול בה נשמה חדשה — ליטאית.

השינוי הפוליטי בליטא, מתימין המתון של הנשיא סמטונה (שגנס, בהיותו לוחם במלחמת-השחרור של ליטא וקצין עם פרישתו מהצבא, שחה בו כרג במים) אל השמאל הקיצוני עם לידתה של ליטא העממית — כלומר הסובייטית — העמיד את גנס בסכנה. על כל פנים זאת היתה הרגשתו וחרדתו.

או עלה גם בשורות הימין הליטאי ההכרח לחלץ את גנס, שהיה מנהל-חשבונות ראשי במשרד הבריאות בוויילנה, מהסכנה. אוסס, רופא קובנאי, שאף הוא כמו גנס, בא לוויילנה על-מנת לחוק את השפעת הליטאים, היה ידיו, בבוא הסובייטים עזר אוסס לגנס לשיטש את עברו הצבאי בליטא והעבירו מתפקידו

כמנהל-חשבונות במשרד לפקיד לענייני חשבונות במחלקת התכנון. או היה גנס בהתלהות. למיספר חודשים נעלם גנס באחד מבתי-החולים שבציד.

אוסס היה תמיד „פרסוק גראטה“ וכל טח שעשה עשה בעתו. ידע למצוא את דרכו בתקופת סמטונה ועם בוא הסובייטים היה בין הראשונים שנשלח לארגן את משרד הבריאות. הוא עמד בראש המשרד ופעל ללא פיקוח קומוניסטי ישיר (על כל פנים אם היה כזה — הרי שהמפקחים עשו מאמץ גדול בכדי להישאר בצל). הוא נשאר בצמרת המשרד גם בזמן הגרמנים. אני זוכר מקרים, ואלה לא היו בודדים, שגנס השיג מאוסס זכויות מיוחדות בשביל הגיטו: תרופות, נסידב לזריקות ואפילו אישורים מזוייפים. חושבני שאוסס עזר לגנס לא רק לשם שמים, כאילו היתה לו כלפי גנס התחייבות איזו שהיא. פעם בעת המניפה הגדולה של טיפוס הבטן בוילנה (אפריל—מאי 1941) אמר לי אוסס, שהסובייטים חושדים, שיש כאן מעשה-חבלה מצד הלאומנים הליטאים, והוא (אוסס) מפחד פן הסובייטים יתחילו בחיסול הלאומנים הליטאים, אבל „כל זמן שאני (אוסס) חי אין סכנה נשקפת לגנס או משפחתו“. באותו זמן נעלם גנס ממשרד הבריאות והופיע בבית-החולים כ„סתם פקיד“. היו שאמרו שאשתו של גנס היא בתו הבלתי-חוקית של אוסס. סתם רכילות ללא יסוד? ואולי יש בה משהו.

אגב: העברתי מהמשרד המרכזי לבית-החולים התגשמה גם-כן הודות להתערבותו של אוסס. הסכמתו היתה נחוצה (למיסמך מזוייף), שבבוא הגרמנים אוכל להוכיח שהייתי כבר רופא בבית-החולים היהודי — והוא הסכים.

גנס ואנוכי היינו פקידים בשתי מחלקות שונות ולא תלויים זה בזה. תקופת זו נמשכה בערך כשלושה חודשים. פה, בבית-החולים, הכיר גנס את אנטול פריד. איני זוכר מתי התפטר גנס מעבודתו בבית-החולים ונצטרף ליוזגראט. ייתכן שטונה לראש המשטרה ובמחירות רבה טיפס ועלה בסולם השלטון עד היותו לכוה המכריע בגיטו. אחר חודש או חודשיים לתיותו במשטרה השתלטה שלישיה (וגנס אחד מהם) על הגיטו וכעבור חודשים מיספר היה גנס לרודן השליט של הגיטו.

מהיום ההוא נגמרה אי-התלות בינינו. אני נשארת, ככל תושבי הגיטו, בשרי דם פשוט התלוי בשליט הגיטו, שר החיים והמוות. בכל זאת עברנו במשרד הבריאות היה המכנה המשותף (שני פקידים מבוהלים נועמדים פנים, כאילו הכל בסדר) שקשר בינינו קשר של ידידות שנמשך כל תקופת הגיטו.

שלוש הסיטואציות הללו: גנס עובד תחת פיקוחי, גנס עובד יחד אתי ללא כל תלות בינינו וגנס שליט-חיי נתנו לי את האפשרות להכיר את האיש משלוש נקודות-מבט. ראיתי את האיש הנשען עלי, את האיש העובד במקביל לי ואת האיש כשהוא מעלי. סבורני, שלא היה שני בניטו שניתנה לו אפשרות כזו. עובדה זו דורשת ממני להוציא לאור את אשר ראיתי ושמעתי ואולי אף להביע את דעתי. אם דעתי או הערכתי נכונות או לא — לא לי לקבוע ולא אני הפוסק.

היחס ההדדי ביני לגנס נבע מהסיטואציה הדו-משמעית, שבה נמצאו שנינו בצמרת משרד סובייטי. בעולם זה, שלעולם לא נתן בנו צמח ואנו לעולם לא נתנו אמן בו, צמחת ידידותנו.

* ראש היוזגראט הראשון בגיטו וילנה.

הפקדי במשרדי הבראות בוילנה היה פיתוח מכונירפואה בעיר וסביבתה. הן לאישפור חולים והן לחולי חוץ. בתנאי וילנה התפקיד היה קשה, בפרט בשביל רופא צעיר, חסרינסיון במינהל — כמוני. מבחינת כלכלית היתה וילנה תמיד עיר עניה. ב־20 שנות שלטונה של פולין הונחה העיר, לרבות המוסדות העירוניים, עוד יותר. נוסף לכך חלק מבתי החולים וכל המרפאות לעולי-חוץ היו בידי הסתדרויות שונות, לאומיות, דתיות, פילאנטרופיות — דבר שקומם את הסובייטים. בעבודת התכנון, האיחוד והשיפור של מוסדות הבראות היה ביני לבין גנס מנע מתמיד. ידיעותי בתחום התיקצוב של התכנון היו קלושות ביותר. שעות רבות בכל יום בילינו יחד. אז ניתנה לנו ההזדמנות להכיר איש את רעהו, לבטוח אחד בשני ולתדבר בעניינים רבים שלא־דווקא נגעו בבעיות המשרד. חלקי בפעולה המשותפת הוגבל לתחום המקצועי (אישה וכמה רופאים נחוצים בכל מוסד ולמה וכד') וחלקו היה לרסן את תוכניהם ולהתאימן לגודל התקציב — תקציב ללא גמישות.

אותו זמן ידענו שנינו שנוסף לתפקידנו זה קיים גורם נוסף הפועל אישם בתת־הכרתנו שהוא חשוב ביותר. זה היה העבר שלנו. גם עברו וגם עברי לא היו „כשרים“ בעיני הסובייטים. תיקי תעודותינו היו בין תיקי החשודים, שחיכו ליום „שעור יבוא“. עליו ידעו שהיה קצין בצבא האירגון הליטאי הלאומני — „השאוליסטים“. זה הספיק על־מנת להישלח למוסד של שיקום פוליטי. ממנו היו חוזרים יחיד סגולה בלבד, אם בכלל. על עברי ידעו. שהייתי קצין בצבא הפיליני ויתר על כן: שבנעורי הייתי פעיל בתנועת השומרי־הצעיר ואחרי־כך בהסתדרות הסטודנטים הציוניים באוניברסיטת וארשה. וברור, שגם עבר כזה דורש שיקום פוליטי רציני.

שנינו ידענו שתפקידנו במשרד הבראות הם זמניים בלבד. הסובלנות הסובייטית היא תוצאה מ„הפילוסופיה“ ישלטה או בשטחים המוסופחים: להשתמש ב„מומחים לא פוליטיים“ (כך נקראו בלשון הקומוניסטים האנשים שהיו ידועים כלא־קומוניסטים).

שנינו לא רצינו להיות קומוניסטים טובים ושנינו ידענו של „מומחיות“ שלנו אין יסוד ממשי והיא תלויה ב„משיכת חוטים“ בלבד. יתר על כן, אפילו „מורשכי החוטים“ לא היו בני־סמכא ממדריגת א'. את החוטים של גנס משך אוסט. הוא עצמו, מונחה „לא־פוליטי“, בעל עבר מסתורי משהו. את חוטי־שלי משך רופא צעיר, בוגר האוניברסיטה בוילנה, ד"ר שטאכלסקי, חבר של אשתי, שאף הוא לא היה כשר במאה אחוזים. ידוע היה לכולם (ושטאכלסקי מעולם לא הכחיש את האמת, שבנעוריו (בבית־הספר התיכון ובשנותיו הראשונות באוניברסיטה) פעל באירגון סטודנטים לאומני. הוא פנה שמאלה וכשאתי תיכרתי, לפני המלחמה, הוא נמצא משמאל למרכז, שלפי ההגדרה הפוליטית הסובייטית נחשב למסוכן. בכל זאת פעולותיו החברתיות היו ללא רבב וכה מעילות לרבים, שלא נמצא אדם שיהנה נגדו מחשבה רעה. נפגשנו במקרה. בחשפתו התחלתי להתעניין בשיפור מצב הרפואה בוילנה. תוכניותי, הצעותי ופעולותי מצאו כנראה חן בעיני יושבי־הראש והמומחים וקיבלתי רשיון ממשמכות המקומית (מחוזק לאחר־מכן ממוסקבה) להישאר בהנהלת משרד הבראות.

הערכת עבודתי היתה חיובית מעל למשוער, מעל לתקוות, וחרף העובדה שהמועצה הקומוניסטית המקומית ידעה על עבריי העבר לא חדל מלהיות פסול. את התורה סיכנתי אני, בסירובי להצטרף למפלגה. הצעה כזאת הוצעה לי, ואי־תגובה הוא אחד התטאים התמורים שאין להם מחילה. העתיד היה לא ברור. בינתיים מינך שטאכלסקי בחושים.

פתאומיות ההתקפה הגרמנית ביוני 1941 וכיתורה של וילנה כבר בימית הראשונים של המלחמה, שינו את גורלי ונשאתי בוילנה.

עד כאן על גנס ועלי במשרד הבריאות. בעבור חודשים מיספר נמצאנו שנינו בסביבות שונות. הוא „מלך“ ברודניצק 6, מוחו וכוחו של הגיטו; ואני נשאתי בבית־החולים. לי לא היו הרשות והיכולת לדעת את המתרחש ב„ארמון המלכות“. לגנס היתה הרשות להתערב בענייני בית־החולים והוא אכן התערב.

בית־החולים כמקום מבטחים

בית־החולים היווה את מרכז העצבים של הגיטו ושיקף כמו מראה את חייו. הלכתי לבית־החולים באחד הימים הראשונים לאחר פלישת הגרמנים לברית־מ, כפי שהלכו יהודים רבים אחרים: נמשכנו לשם בשל האמונה שבית־חולים הוא מקום־מבטחים, מקום שכל שלטון, צבאי או אזרחי, טוב או רע, סובייטי, גרמני או כל מימשל אחר ינהג בו כבוד.

אני הלכתי כרופא, כמו כל הרופאים. כפי שרוב האנשים הלכו כאחיות ורוב העובדים לסוגיהם הלכו כאילו הם כולם בני משפחה רחוקים. והלכו אחרים מתוך אמונה ש„מוטב להיות חולה“. הלכו שורות־שורות, גברים, נשים וילדים. הלכו לאותו „קדש“, זה היה שמו בעבר כשישימש בבית־החולים היחודי, מקום שפעם שנו בלבד החריד את הבריא ביותר. עכשיו הלכו אליו כאל מקום קדוש, כאל עיר מקלט.

ידעתי שסיכויי להישאר בבית־החולים כרופא הם קלושים, יותר נכון: אפסיים. הייתי צעיר. כרופא במירפאה נסיוני היה מצומצם ולסביבה הווילנאית הייתי זה. באתי מווארשה, היידיש שבפי היתה דלה, המבטא מוזר. הייתי (כמעט) אחד מפליטי פולין. רק בזכות אשתי, רופאת מאוניברסיטת וילנה, והוריה, אני הם רופאים, אימצוני כאיש וילנה...

הרשימה הראשונה של סגל בית־החולים הופיעה בערך בשבוע השני לשלטון הגרמנים בעיר. היא באה ממשרד הבריאות העירוני, נשלחה התוסה על־ידי אוסס, מסומנת בתאריך שמלפני המלחמה. תאריך כזה נתן לרשימה חשיבות של מיסמך „כשר“. ברשימה מצאתי את שמי כאחד הרופאים. גנס אמר לי, שידו של אוסס בדבר: להוציא אותי מצמרת משרד סובייטי ולחזק את עמדותי בבית־החולים היחודי.

הקשר בימים ההם ביני לבין גנס לא היה ישיר. הוא עבד באדמיניסטרציה, באספקת צורכי בית־החולים ואני ביליתי את זמני כרופא בין החולים במחלקות

השונות. ידעתי, כפי שידוע היה הדבר לשאר עובדי בית-החולים, שרבים מהחולים הם חולים מדומים: היו ביניהם זקנים וזקנות בעלי-שם, ידועים ומכובדים בוויילנה היהודית, שרק בית-החולים היה מסוגל לטפל בהם ולהאריך את ימיהם (עוד חודש, עוד חודשיים...); היו שם כאלה שהמשטרה הגרמנית חיפשה אחריהם (מאוחר יותר היו גם כאלה שמשטרת-הגייטו חיפשה אותם), והיו אנשים שקיימו קשרים חמידיים עם המחתרת, כי ראו בבית-החולים את המקום הבטוח מסכנות.

פעם אמר לי גנץ שהוא מודאג, שבית-החולים יביא להשמדת הגייטו, שאי-הסדר השולט בו ידוע מחוץ (מחוץ לחומות הגייטו) ומסכן את הגייטו כולו. גנץ הודה, שאת עיקר הסכנה הוא רואה במתלת הטיפוס. היתה לו אובססיה למחלות מידבקות. האמת ניתנת להיאמר, שבמחלקת הבידוד היו כבר מיספר חולי טיפוס-הבטן ומיספרם גדל והלך. באחד השבועות הראשונים, עוד טרם שהיה לשליט הכלי-כול של הגייטו, בא גנץ לבית-החולים, קרא לישיבת דחופה של כל הרופאים והציג אולטימטום: אם תוך 24 שעות לא יימצא רופא מבין ראשי המחלקות שיארגן את ענייני בית-החולים כראוי, אז הוא (גנץ) ימסור את חולי טיפוס-הבטן ל-ס.ס., את שאר החולים ישלח לבתייהם ואת בית-החולים יסגור. הוא ניקה עצמו מכל האשמה, באומרו שבגייטו מדובר שבבית-החולים נמצאים חולי טיפוס רבים. הוא אמר שאין כל דרך להתגבר על השמועות האלו, ואם הידיעות (נכונות או לא) ידלפו אל מחוץ לחומות או כל הגייטו על תושביו יימצאו בסכנת מוות. איש לא התנדב לתפקיד. למחרת בא גנץ בדרישה שנית: עלי לקבל את האחריות לכל פעולות בית-החולים ואם לא אסכים — חמשת מנהלי המחלקות יועמדו לדין המשטרה הגרמנית. הדרישה היתה נחרצת ובלתי-ניתנת למיקוח. חמשת המנהלים הסכימו ללא היסוס להטיל עלי את האחריות — ואני הסכמתי מבלי להישאל.

שיחה עם גנץ — תרהוריו על הגייטו ועל היער

הזמן: השבועות הראשונים בשנת 1942. גנץ בא בשעה מאוחרת בערב. בדרך כלל היתה שולח שליח להודיע על בואו ושוטרו, כעין שומר-ראש, היה מלווה אותו בדרכו. הפעם בא בלי ליזוי ומבלי להודיע מראש. לא היה שיכור ולא פייכה, כאילו במצב של דמדומי התכרה, כאילו נמצא תחת השפעתה של „מכונת-אמת“, שמטרתה להוציא לאור את האמת. השתרע על הספה בחדרי בבית-החולים, ובלי הקדמות שאל שאלה. אני משער, ששאל אותי, כי היינו רק שנינו. מלבדנו לא היה איש בחדר. אבל הוא לא פנה אלי, לא בשאלה ולא ב„מנוולוג“ הארוך שבא בעקבותיה.

שאל: „מדוע אינך יוצא מן הגייטו אל הפארטיואנים?“ והמשיך שהוא ידע שיש לי כל מיני „ניירות“ פוליטיים, מיסמכים מווייפיים, שיש לי „מראה מצויין“ („פולני מאה אחוז“), ששפתי הפולנית הוארשאית כשרה לכל ארון פולנית, ויתר-על-כן: גם אשתי „פולניה מאה אחוז“ ועוד ועוד. „ולמה אתה מחכה?“ והוא מילמל ושאל וחזר ושאל עוד פעם ועוד פעם, כאילו ציפה לתשובה. הוא השיב בעצמו: אין עתיד בגייטו.

בזמן ההוא לא חשבתי בכלל על תאפשרות לצאת מן הגיטו אל "היער" ולהצטרף לאחת הקבוצות של פארטיואנים. לא היתה זאת החלטה עקרונית (שאין פתרון ביציאה ליער וכד'). הסיבה המכרעת להחלטה זו היתה: פחדנות. פחדנות במובן תפשוט ביותר. גניח לרגע, שהסיכויים להישאר בחיים היו גדולים יותר ביער מאשר בגיטו, בכל זאת, התכרעה לקום ולצאת ולהילחם דורשת אומץ-לב גדול יותר מאשר להישאר בגיטו ולחכות למוות מתוך יאוש. כי בצאתך — אתה הינך המחליט, ואין איש אחראי להחלטתך, אלא אתה! מה שאין כן בפילוסופיה הפאסיבית של "נחמה ונראה". כאן אינך נאלץ להחליט, אפילו כאשר המוות עומד מולך! הפחדנות מולידה עמדה פאסיבית ועמדה כזו מגבירה את הפחדנות.

והוא המשיך למלמל: אין עתיד בגיטו.

אך מיד הוא מצא ראציונאליזאציה לעמדתו האחרת. שתיה בה מהעמדות-פנים ומנסיון לשמור על כבוד עצמי: "מקומי פה, בגיטו, עם שאר היהודים, ולא בבריחה ליער".

והוא המשיך: אין עתיד בגיטו.

לא חשדתי שברצונו להוציא ממני ידיעות על תנועת הפארטיואנים בגיטו ולא פחדתי מאפשרות של פרובוקאציה. ראשית כל, ידיעותי על המחתרת היו ועומות; רשנית, שאלותיו לא הדאיגו אותי. אדרבה! עוררו בי סקרנות: עד כמה הוא, גנס, חרש על יציאה ליער. ה"שיחת", שתחילתה כמונולוג, התפתחה כששינוי הסתבכנו בהבהרת המושג "פארטיואניות". הוא שאל: האם היוצאים אל היער להילחם — מטרתם היא המלחמה באויב או בריחה מסכנות הגיטו אל "אישם", שאולי הוא בטוח יותר? כלומר: האם היציאה ליער היא פרי שיקול, פה לעומת אישם? המכריע לטובת היער? בשיחתי עם גנס, אמרתי אז, שלדעתי אין לדון את כולם באותו קנה-מידה. בוודאי היו רבים שהיער היה בשבילם הפתרון היחיד הראוי להתקבל כתחליף לחיי הגיטו. והיו כאלה, שבמקרה נדחפו אל היער ונשארו בו מבלי לדעת מה גרם לכך, ולפעמים אף נגד רצונם הצטרפו ליחידה פארטיואנית. אפילו למשקיף אובייקטיבי ההערכה היא מורכבת, על-אחת-כמה-וכמה. לאחר כמוני, המעורב בנושא הזה.

תהיה הסיבה כזאת או אחרת, היער דרש אומץ-לב. לדעתי, כל היוצאים ליער הם גיבורים. כך חשבתי וכך אמרתי לגנס. לא שיניתי את דעתי גם היום. מבעיית "היוצאים אל היער" עברה שיחתנו אל מושג רחב יותר: "ההתנגדות". משתוכרתי מלה זו ראיתי שנגעתי בנקודה היותר רגישה. שיכרוחו כמו התנדפה והמילמול המונולוגי של גנס היה לדו-שיח נורמאלי. היתה זאת אחת השיחות בחיי שאין לשכחן.

הוא עמד בתוקף על דעתו, שההתנגדות לגרמנים אינה מתבטאת אך ורק בנושק ובמלחמה, ביציאה ליער, במעשי חבלה ובהתקפה — אמנם כל אלו הן דרכים שונות של תגובה המכוונת לבלום את תגשמת מטרות הצורר. אבל אין הן דרכים בלעדיות! הוא הביא הוכחות רבות מתקופת ההתנגדות הליטאית במלחמת-תעולם הראשונה. זאת היתה התנגדות לרוסיפיקאציה מצד המימשל הרוסי, לגרמניזאציה מצד המימשל הגרמני ולפולניזאציה מצד הפולנים. הוא סבור, שפעולות קבוצות ההתנגדות בליטא שחתרו תחת ההשפעה הרוחנית הזרה, היתה

יעילה יותר ויותר ותרמה יותר להשגת עצמאותה של ליטא מאשר הקרבות של יחידות פארטיזאנים. אייחולות בתחום הרוח עשויה ליצור את אווירת העצמאות, בה בשעה שמתאמצים להשגת עצמאות הומרית ללא עצמאות רוחנית עלולים להיכשל.

„לא בחיל ולא בכוח, כי אם ברוח“, נשמע לי מזור בפיו של יעקב גנס, לשעבר קצין בצבא ליטא הלאומנית; ואולי הוא לא רצה אלא להרגיש שני ההיבטים גם יחד חשובים: העמדה הרוחנית והפעולה הממשית. מסורת ישראל מדברת, כידוע, על שני משיחים שדרושים לגאולה: האחד מבית דוד והשני מבית יוסף. תפקידו של האחד הוא להוציא את הגלות מהיהודים — זוהי התכונה הרוחנית; תפקידו של השני להוציא את היהודים מהגלות — זוהי הפעולה הגשמית.

עם מארק דבורז'צקי אחרי המלחמה

שלוש שנים מאוחר יותר, לאחר שנת נוספת בגיטו ושנתיים במחנות-ריכוז, חזרתי לשיחה זו כאחד הווידואים הרבים שהתפתחו תכופות בין ד"ר דבורז'צקי וביני. מארק דבורז'צקי קרא לפני את כתב-ידו הראשון על קורות הגיטו בוילנה, רצה לשמוע דעתי ושאל לעצתי. בכתב-ידו היו זכרונות רבים והרבה מחשבות על ההתנגדות — בגיטו וביער, עצתי היתה: יש לצמצם את הזכרונות ולגבש את רעיונותיו על עצם ההתנגדות. הוא הסכים עמי. אבל לימים חזר דבורז'צקי לגישתו ואפילו הרחיב את תיקף הזכרונותיו.

את מ.ד. היכרתי בוילנה, ב-1939, לפני פרוץ המלחמה. הגורל הפגיש אותנו פעמים רבות, אבל אף פעם לא היתה לי התודעות (ואולי הרצון?) לקשור אותו קשרי ידידות. תמיד נמצא מישהו, שהעמיד חייץ בינינו. איני מאשים אותו ואיני מאשים את עצמי, אבל במשך שנות הגיטו ואחר-כך במחנות-הריכוז שלטה בינינו איוו קרירות — בלי סיבה מסוימת ובלי כל כוונה. למרות העובדה שקיימים היו בינינו יותר גורמים מקרבים מאשר מפרידים. כשנתיים לפני מותו דובר פה, בסידני, שדבורז'צקי עומד לבוא לאוסטרליה לסידרת הרצאות על השואה. כתבתי לו מכתב ארוך ובו גוללתי את הכל אשר עבר עלינו ובינינו. הזמנתי אותו להתארח אצלי ורציתי להרוס את המחיצה שעמדה בינינו. הוא לא ענה למכתבי. אני מרבה בפרטים על אפיווה זו, כי במכתבי, שנכתב לפני למעלה מעשר שנים, הזכרתי את גנס וכתבתי על רבות מפעולותיו וקשה לשחזר אותן עכשיו.

פנים רבות להתנגדות

קשה לבחון את סוגי ההתנגדות לשי סולם עדיפויות; כולם חשובים, כולם נחוצים היו. בתנאים שונים סוג אחד חשוב יותר מהאחר. ישנם מקרים, שאמצעי משני נעשה פתאום לעיקרי, ולהיפך. בכל זאת אנו נוטים לכבד יותר פעולה אחת ופחות את האחרת; ואולי, בלי יסוד ראציונאלי כלשהו, אנו מבחינים בין דרכי

* היה ציר „פרעליציון התאחדות“ בציריות וילנה, בגיטו — פעיל בענייני ציבור.

מאבק שונות. ואולי ישנו בתבונה זו: ראשית כל כבוד לאלת המתקריבים לסכנה בהכרה ברורה ומחלטת. וייתכן שזאת היא הסיבה שרוב המתווכחים על חשיבות ההתנגדות הם תמימי דעים ומביעים את ההערכה הגבוהה ביותר ל"לוחמים וגאגאים בידיהם". ונדמה לי, שאין הבדל בין לחימה ביער ובגיטו, אנו, שהלכנו למחנות הריכוז (הגרמנים, הובילו אותנו) — אך אין זה משנה ואין זה מקל על האמת ש"הלכנו" ללא לחימה ויצאנו מהם ללא לחימה — כי צבא בנות-הברית שיחרר אותנו — הרגשה אשמה אחזה בנו. הרגשה שמישהו שילם בשבילנו את המחיר הגדול: מחיר החיים. חידם תמורת חיינו.

זאת היא מחשבה מחרידה ומביישת. היא היתה לתסביך האשמה המטריד ופוקד את זכרונותינו כרוח רעה. בהערצתי ללוחמים ולאוחזים בנשק ישנו טעם של הגנה עצמית, כאילו תרופה לתסביך: "חרי לך כאלה שלחנו! לא כולנו קנינו את חיינו בדם התרוגים!"

מבנה-משותף אחד לכל התנגדות: "לא אמות — כי אחיה!" בסולם העדיפויות, אחרי הלוחמים אני מציב את המורים, מורים כמושג רחב: מדריכים בכל דרכי החיים. המושג הזה הקיף את כל העוסקים בחינוך, בין שהיו מחנכים בבית-ספר או מורי-הוראה דתיים, בין שעמדו על במה ציבורית ובין שהדריכו מאחורי הקלעים, ונטעו את האמת, שכוחנו רב מכוחו של הצורך — ונצח ישראל לא ישקר. הסיסמה "עם ישראל חי" נראית עכשיו, בשנת השלושים למדינת-ישראל כמליצה שדופה וטפחית, אבל אז, בגיטו ובמחנות-הריכוז, בין החיים והמוות של היחיד ושל הכלל, לא היתה זאת כלל וכלל מליצה זולה.

כוח עצום שקשה להבינו היה נגדו במלים אלו.

ליד המורים ניצבים אנו, הרופאים. וגם כאן כמושג רחב יותר: כל שהיו אחראים לבריאות בגיטו, ידיעותי על הלוחמים הן דלות. נדמה לי שהערצתי כלפיהם היא אובייקטיבית וייתכן שבחלקה יש בה משום תגובה לפחדנות, מעין תחליף לפאסיביות. ייתכן, שעכשיו, אחר כמעט 40 שנה — יש בהערצתי שמץ קנאה. ידיעותי על בעיות החינוך הן פחות מצומצמות. בגיטו היכרתי הרבה מורים ומחנכים ולמדתי להעריך את פועלם הקשה והנשגב, הכרוך תכופות במסירות נפש נמש.

ואחריהם באים הרופאים — ובבעיות הרפואה אני מתמצא יפה.

שירות הבריאות באוכלוסיה מאורגנת מתחלק בערך לשלוש יחידות. כל אחת מהן חשובה ולכל אחת תפקיד מיוחד, מסוים, שונה מתפקידים האחרים. לכולן מטרה אחת: לקיים רמת בריאות גבוהה הן בתחום בריאות הגוף והן בתחום בריאות הנפש.

היחידה הראשונה היא שירות-המגע. תדבר טובן בכל אוכלוסיה ומכל שכן בתנאי הגיטו. "טובה מניעה מתרופה". תרופאות שירות זה היו מצויינות. שיעור התחלואה ושיעור התמותה, ממחלות מידבקות ואחרות, בתנאי הגיטו הקשים לא עלו מעלה מעלה כמצופה. נהפוך הוא: זמן רב עמד מיספר החולים במחלות מידבקות על הממוצע.

הרבה זמן בוליתי בבית-החולים. בשעות המאוחרות בערב ובלילה אתבתי

להישאר בבית-החולים ולחכות לידיעות האחרונות מלונדון. הרדיו היה מוסתר אירשם באחד מבתי-השימוש שבבית-החולים. לא ידעתי איפה, לא שאלתי ולא חיפשתי. העדפתי לא לדעת. את הידיעות היה מביא בנו של שומר בית-החולים, תנא ריבאק, בחור כבן עשרים. דרכי היו מוזרות ותתנגדותו מסתורית. מנין בא, מדוע נשאר בגיטו ומה תפקידו בבית-החולים — איש לא ידע. אותם ששאלתי — בהרחיבי עוז בנפשי לשאול — ענו שאין זה מעניינם לדעת. כאותן יעות, לעת ערב, הייתי אוסף חומר סטאטיסטי מעשר השנים האחרונות. במרתפי בית-החולים, שימשו ארכיון מקומי, היו כמויות גדולות של רשימות, מיסמכים ונתונים המצפים ומתבקשים לעיבוד. היתה לי ההזדמנות להשתמש בנתונים יסודיים ומדויגים מלפני המלחמה ולהשוותם לנתונים מימי הגיטו. העבודה משכה את לבי, בפרט כל חנוגה לאישפוז חולים במחלקות השונות, ובעיקר: החולים במחלות מידבקות. לא נותר שמץ מעבודה זו ועכשיו אי-אפשר לשחזר את הנתונים.

היחידה השנייה של שירות הבריאות כוללת את כל הפעולות הנעשות למען חולי חוץ. כל הפעולות האלו נעשו במרפאה או בעידודה ובפיקוחה. פעולותיה הבטיחו עזרה לזקוקים לה, טיפול לזקוקים לרופא, אחות, עוזרות או תרופות, בביתם, בגיטו ובכל שעה ביום ובלילה. קשה להבין מנין באה האמונה שניתן לארגן מרפאה כזאת: מנין בא הכוח להעלות לרמה גבוהה כל-כך; ומנין התוצפה לקיים רמה גבוהה כזו, למרות כל הליקויים היומיומיים והמחסור באמצעים שהלך וגדל. וכאותן יעות מאחרות הייתי משווה את עבודת המרפאה בגיטו למטעני של מרפאות ווילנה, שהיכרתי מעבודתי במשרד הבריאות בוויילנה הסובייטית, התפעלתי מהעבודה הנעשית בגיטו.

היחידה השלישית היא בית-החולים — תחום פעולות.

למותר להוסיף שבית-החולים, בתנאים נורמאליים, הוא מקום אישפוז לחולים שמחלותיהם זקוקות לטיפול מיוחד, שאין לממשו בבית החולה. היו לנו בבית-החולים נומחים לכל המחלקות, לרבות אולם ניתוחים, מצויד יפה בכל תדריש. בתנאי הגיטו גדלו תדרישות לאישפוז במידה שאפשרות הטיפול בבית נידלדלה. המכנה המשותף לשלוש יחידות שירות הבריאות היה: שמירה על רמה גבוהה של סביבת-בריאות בגיטו. מסגן ואילך נמצא בית-החולים במצב מיוחד, חמור ונתון לסכנות, ללא כל תשואה עם היחידות האחרות (תמנע והמרפאה). אלו „האחרות" עמדו בחלון-הראות, אותן הראו לכל ועדה ומשלחת גרמנית שנכנסה לגיטו לבדוק דבר-מה או להשגיח על משהו. והן, היחידות הללו, נשמרו כבבת-העין ותוחזקו להיות מוכנות תמיד להשביח רצונו של הרופא הגרמני ולמסור דו"ח ש„הכל בסדר גמור". לעומת זה סודרה לבית-החולים חזית חיצונית יפה, כדי להסתיר את האסור ואת ה„לא-תעשה" שבתוכו: מעשי מחתרת, המלת „מחתרת" מצלצלת קצת כשפת חלקות ואולי יש בה משהו משתחגגדות (גם, אנו במחתרת). אבל כנה היא המלה. אם נביח שהגדרת המושג „התנגדות" כוללת את כל הפעולות שמטרתן לשמור על הערכים שהאויב עומד להשמידם — בית-החולים היה מבצר-ההתנגדות בגיטו; ואין הנומה בכינוי „התנגדות". היו פעולות שהיו כשרות בעיני הגרמנים, פעולות שהותרו, כי נחשבו לחמימות ובלתי-מסוכנות.

כגון שירות-המנע והמרפאה; והיו פעולות שכולן „טריפת“, וגם אלו מצאו מקומן בבית-החולים.
זאת היא ההיסטוריה של „ההקדש“ שהיה למבצר.

אולטימאטום בבית-החולים

אשוב ל„אולטימאטום“ של גנס. לא חשלמתי עם דרישותיו. התפקיד הוטל עלי מבלי להתחשב ברצוני. סוף-סוף הסכים גנס לבוא אתי בדברים והוא ויתר על כמה מדרשותיו. הוויתור הראשון: הנהלת בית-החולים עוברת רשמית לידי ד"ר סדליס שהיה מנהלו עוד לפני פרוץ המלחמה ב-1939. הוא יהיה אחראי להנהלת האדמיניסטרטיבית. מחוץ לזו — האחריות על כל המתרחש בבית-החולים ובייחוד בתחום מחלות מידבקות — מוטלת עלי. אגב: „מחלות מידבקות“ בתקשר זה אינו מונח מדיציני. משמעו הוא „כל מה שאסור“. הוויתור התכוון להביא לי יתרון, אבל לפעמים העמיד אותי פנים-אל-פנים מול בעיות חדשות, ולא אחת — קשות.

ד"ר סדליס היה מחליט על שינויים מבלי לתיוועץ אתי. החלטותיו גרמו לא פעם לתסיסה בקרב עובדי בית-החולים. ד"ר סדליס היה כמעט כפליים מבוגר ממני. זה היה נחשב לעזות-פנים מכל רופא וילנאי וכל-שכן ממני — לתבוע שיתוף-פעולה מצידו, בעל ידיעות גרובות ברפואה, מעושה בהנהלת בית-החולים ומעמדו בתחום הרפואה בקרב יהודי וילנה. למרות זאת עבדנו יחד כשנה וחצי, עבודה קשה ורבת סכנות, שהיתה טובה ויעילה. הוא היה מומחה למחלות נשים ומיתולן טוב. איני יודע על רופא שני בוויילנה — והיכרתי וידעתי את כולם — שהיה מסוגל כמוהו לנהל את ענייני בית-החולים; ביום ובלילה, במשך חודשים ארוכים, בין הפסיש ההולם של הגרמנים והסדן האומלל שמבפנים.

הוויתור השני ניתן לי כזכות מיוחדת: ד"ר שליט-אלכסנדרוביץ תבוא לעזרתי תן בטיפול מקצועי במחלות המידבקות והן באירגון מחלקת הבידוד. היא היתה בעלת נסיון רב ברפואה. בלי עזרתה הייתי גבור ומבולבל. היא התנדבה לעבודה זו, ואני בטוח שרק הודות לה יכולנו באחד מימי הפסח (1943) להודיע לגנס שמחלקת המחלות המידבקות נסגרה: מחולת האחרון בטיפוס-חבטן השתפר מצבו ותלך הביתה. היא היתה לי לעזרה, שאין דוגמתה, בעצותיה המקצועיות ובהחלטתה העקשנית לשרש כל מחלה מידבקה מהגיסו. החלטת, שמשמעותה היא להשיג את הבלתי-מושג.

כמה שבועות לאחר תביעתו של גנס שאלתי אותו שתי שאלות: ראשית: „מה פתאום?“ מה קרה שהיה הכרח בשינויים כה דראסטיים ומידיים? ושנית: מדוע בחר דווקא בי להוציא לפועל שינויים אלה?

לשאלה הראשונה: תגדולה בסכנות, לדעתו של גנס, היא התפרצותה של מגיפת הטיפוס, שתביא להשמדה מיידית של הגיסו, יותר מכל מפחידה את הגרמנים המלה „טיפוס“. רוב תושבי הגיסו יצאו מדי יום לעבודה בבתי-חרושת או מפעלים שונים שכולם בהשגחת הגרמנים. בסביבה גרמנית זו היתה סכנה גדולה לחלות

באיו שחיה מחלה הדומה לטיפוס. הסכנה היתה נמשית מאוד לא רק לחולה עצמו אלא לציבור שלם ואף לגיטו כולו. בימים ההם עברה שמרעה בגיטו שלנו, שבנובוסווייגצ'ין, עיירה קטנה הסמוכה לוויילנה, פרצה מגיפת טיפוס־המעיים. הדבר גרע למשטרת ה־ס.ס. בית־החולים, על חוליו, רופאי ואחיותיו וכל חבר העובדים, הוצת וגשרף. הנמלטים מהשריפה הומתו בידיות.

ולשאלה השניה, „מדוע אני?": כחודשיים לפני כניסת הצבא הגרמני פרצה בוויילנה מגיפת טיפוס־המעיים בממדים רחבים ומסוכנים. נקבע ועד של חמישה אנשים, שתפקידו היה להתגבר על המגיפה. חברי הוועד היו: מנהל השירות הסאניטארי בליטא, יהודי שבשעתו בא מקובנה ואיש ממכרי לא ידע מיהו ומה תפקידו; וכן אוסס, י"ר משרד הבריאות בוויילנה; שטכאלסקי, סגנו של אוסס; הרביעי והאחרון בחברי הוועד הייתי אני, מנהל המחלקה לחולי־חוץ ובתי־חולים במשרד הבריאות. בראש הוועד עמד רגוזין, רוסי שנשלח ממוסקבה, אלוף־משנה באירגון, פרופסור לאפידמיולוגיה באקדמיה לרפואת מוסקבה.

מקומי בוועד נקבע לי בזכות משרתי. המרפאות ובתי־החולים נמצאו בפיסקחי ובתוקף תפקידי הייתי אחראי להגדלת מיספר המרפאות, ליעילותן והסתגלותן לתנאי המגיפה. בתפקיד זה הייתי גם אחראי מדי יום ביומו לאישפוז מאות חולים נוספים. המימשל הסובייטי העמיד לרשותי את כל רופאי העיר וסביבתה ואת כל הבניינים הראויים לשמש כבתי־חולים. וכך נחרתו בזכרוני של גנס שמי והמאבק במגיפת הטיפוס — כרוכים יחדיו. וזאת היא התשובה לשאלה: מדוע אני?

בית־החולים כעיר מקלט

בגיטו חדל בית־החולים להיות „הקדש". היו מאושפזים בו יותר חולים מאשר בכל זמן אחר — ושתי פנים לבית: גלויות ונסתרות. ד"ר סדליס היה גאון בתירוק סירותם המפתיעים של השלטונות הגרמניים. הוא דיבר גרמנית יפה והתנהג לא כמורה־דרך תחת השגחת עיניהם התודרות של ה־ס.ס., אלא כשר־הטקס. הוא ידע היטב להישמר מכל פינה המובילה ל„נוטב לא לראות" וידע לפתל דרכו כך שלעיני הגרמנים הוצג תמיד רק הצד החמים והליגאלי.

כל מה שאסור היה לראות — היה במרתף. החדות לתרשינו של סדליס נשאר המרתף סגור כמעט בפני כולם. כאן מתחת לריצפת בית־החולים, התנהלה פעולה מחתרית עניפה, שחשאיותה חיקפה הטביעו את חותמם על כל סדרי העבודה של בית־החולים. אף כי עין זר לא חדרה פנימה, והמרתף היה מחוץ לתחום לאנשים שלא בסוד המחתרת.

משנסגר הגיטו היו מאושפזים בבית־החולים למעלה מ־300 חולים רשומים, עוד כמיספר הזה נמצאו „בלי שטות". הללו העדיפו שלא להירשם, ואולי הרושמים העדיפו שלא לרשוםם! בשבועות הראשונים היו רבים בגיטו שלא ידעו את מקום מגוריהם, אם בכלל הוקצב להם מקום כלשהו, חדר או פינה. אלה שלא ידעו אלה שלא רצו לדעת, מצאו מיקלט בבית־החולים. בין אלה שהסתתרו בין כותלי בית־החולים, לא דווקא בשל מחלת, היו נציגים מכל שכבות הציבור: משוללי

„שיין“, * נרדפים פוליטיים, אנשי העולם־החתון, וכן פעילי המחתרת שקבעו את משכנם הזמני במרתף של בית־החולים.

הגיטו, כידוע, היה סגור ומסוגר. הבנייה הרשמית היחידה היתה דרך שער בחומה, ברחוב רודניצקה. מחוץ לשער עמד משמר־ס.ס. ומבפנים — משמר של שוטרי הגיטו. והיו פרצות בחומה הגיטו, שדרכן הבריתו מזון מהעולם החיצון. יהודים נוצים הגיעו מהחורים תאלה כדי להביא סרף למשפחתם. רבים לא שבו עוד, ורק גופותיהם הירורות חזרו לגיטו. חזית הבניין של בית־החולים גבלה עם הצד ה„ארי“. החלונות בחזית הבית היו מוגפים מבפנים ומכוסים בלוחות עץ מבחוץ. אסור היה להציץ מבעד לסדקי הלוחות באיסור חמור מטעם ה־ס.ס. ואף־על־פי־כן נמצאה גם כאן פירצה לנצנים.

בימים כתיקנם היה בחזית בית־החולים שער. עכשיו הוא נאטם בלוחות ובמלט. פירצה שהובקעה בו והנסותה בצורה מתוחכמת הפכה את תאי־מוצא — למוצא. לא ידעתי מי התקין את המוצא ומי שמר עליו מעין זר. באפולית המקום ניגלו לי דמויות מופיעות ונעלמות. לימים התברר לי, כי דרך מוצא סתר זה מברחים לא מיצרכי־מזון אלא מיצרך אחר: נשק.

שומר בית־החולים, בנו והאדם השלישי

שמועות, ידיעות מקוטעות ומעשים מקריים לכאורה, נצטרפו לעובדה ממשית: המחתרת היא מציאות בגיטו. מטרה לה ויש טעם בקיומה. לא עוד רעיון מעורפל וערטילאי, אלא תנועת התנגדות המתכוננת למעשה שעתיד לבוא.

היה זה תנא, בנו של השומר ריבאק, שגרם לי למיפנה.

לא ידעתי מאין באה משפחת ריבאק זו ואיש לא זכר מאימתי החלו לעבוד בבית־החולים. נדמה לי שמוצאם מליטא ולווילנה באו משסופחה העיר לליטא. המשפחה כולה התגוררה בבית־החולים. לעתים רחוקות יצאה האם מדירתה. והייתי רואה אותה פעם בשבוע כאשר היו מביאים מהמחסנים שבעיר את החלב המקולקל. חלב זה היה ללא־תועלת בשביל אנשי העיר (אנשים גורמאליים), אבל אשת ריבאק ידעה איך לעשות מהחלב המקולקל גבינה. פעם בשבוע היו היא והגבינדייר שליט־אלכסנדרוביץ עומדות ומבשלות את הגוול הדלות שנקרא „חלב“ והצחנה מילאת את החצר. טעמה של הגבינה לא היה משובח, אבל היתה טובה כמזון מבריא ותחליף למקורות חלבונים שחסרו לנו.

אב המשפחה היה שומר בית־החולים. איש רב־תרשית זה היה בקי בכל מקצוע נדרש. הוא ידע „לחלוב“ ורם־חשמל מהרשת העירונית ולהגדיל עלידי כך את מיכסת החשמל המצומצמת שניתנה לנו. לא היה צינור ביוז בגיטו שריבאק לא בדק אותו ולמד את כל דרכי המבוך התת־קרקעי של התעלות. כן היה מומחה

* שיין — הכוונה לסרטים אישי או רשיון עבודה. רק בעלי ה„שיינים“ היו „ליגאליים“ בגיטו.

לאישפוז: תמיד מצא מיטה נוספת ומקום כלשהו בשבילה בחדרי בית-החולים, הגדושים עד אפס מקום.

באחד מימי האחרונים של הגיטו בא אלי ריבאק האב ושאלני מדוע איני עוזב את הגיטו. ריבאק כבר ידע שד"ר סדלים ועמו רבים אחרים עזבו ועברו ל"קויליס". "קויליס" היה מחנה קטן ברובע אחר של העיר, במרחק לא רב מהגיטו, שם היו מרוכזים אנשי מקצוע, לכאורה בשירות אירגון עובדי-הכפייה של "טודט". בגיטו רוחת הדעה ש"קויליס" הוא איזור מוגן והמחנה לא יתוסל בזכות חיוניותו לתעשייה שבשירות הצבא הגרמני.

ריבאק גם ידע שלאשתי ולי ניתנה הודמנות להסתתר באחת ה"מלינות" שמחוץ לגיטו — ואני סירבתי לעזוב את בית-החולים. ריבאק שמע את הודעתי לחולים ולעובדים, שאני ואשתי נשארים בגיטו בבית-החולים ויחד נצא כולנו מן הגיטו עכשיו, כארבעים שנה לאחר הדברים האלה, עדיין מהדהד בעדעדה זו צליל מילודרמטי (כעין „גורלכם — גורלי“). בשעת מעשה חשבתי שזאת היא חובתי ה"מלינה", שאלית הוזמנו, היתה „מאה אחוז", גרישה "שונסקי ואשתו, ידידנו מווארשה", לחצו עלינו ללכת איתם. הם נצילו. ריבאק, מורה-הדרך בחלונות-הביוב, ציפת להחלטתי. דבריו היו פשוטים ונוגעים ללב. התרגשתי מדבריו, אך, כאמור, החלטתי היתה לא לנטוש את החולים.

בשבעות האחרונים במילנה ידענו שהמאורעות מתפתחים בעקביות לחיסול הגיטו. עוד שבע ועוד יום — גזר-הדין נחרץ. ולמרות זאת בא עלינו חיסול הגיטו כנהלומה מקממת. רוכנו שותקנו. נאמר, „צרת רבים חצי נחמה" — אולי נסונים הדברים כאשר מדובר בצרה, אבל מה "צרה" בגיטו הוא מעבר למושג „צרה". לצרת ישנה הגדרה: פורענות, מצוקה, רעה שהאדם יכול להתכונן לקראתה. תנא, בנו של ריבאק, היה יוצא ונכנס ואיש לא ידע במה בדיוק הוא עוסק. הוא היה נער צעיר, ואף כי נחשתי שהוא פועל במשהו חשאי, לא נתתי דעתי לכך כל עוד מעשיי אינם מסכנים קיומו של בית-החולים. ערב אחד, כשהגיטו היה אחוז ציפה מאוימת לקראת „אקציה" ממשמששת ובאה, הבחנתי בתנא בסמוך לשער בחברתו של איש זר. הפעם גברה עלי סקרנותי וחורתי על עקבותי להציץ במתרחש. אז ראיתי את הור וחתל מבעד לפירצה תחוצה ותנא מסייע בידו.

אינני יודע אם תנא השגיח בי. לא שאלתי אותו. המחשבה, שמוטב לא לדעת — למעשה גישה פחדנית — גזרה עלי שלא לשאול שאלות מיותרות. אחרי המקרה היה מדי פעם חוסו לי על „איה מאורע", דומה שביקש לדחב אותי לשאול, אבל משלא מצא בי עידוד חדל והקשר בינינו, שמעולם לא נתהדק, נותק לצמיתות. כחודש ימים לאחר-מכן אירע מקרה שני. אברהם חבויניק היה אחד המעטים שידעתי שיש להם קשר כלשהו עם המחתרת בגיטו. בבית-החולים היה „יוצא ונכנס" תמידי. חבויניק היה בעל מום — ידו אחת משותקת חלקית — וזה נתן לו כיסוי רשמי להימצא בבית-החולים בכל עת צרה. הפעם היה חבויניק מן ה„מאוששים" שעומדים להשתחרר. תנא בא אלי וביקש להשאיר את חבויניק

* עירד ועתונאי ואישא, ממנהיגי ה„בונד", היה יחד עם אשתו בשורות הפ.א.א. בגיטו וילנה. בימי הכוננות למאבק המזוין עזב והסתתר ב„מלינה" בצד ה„ארי" (המצר).

ליוממים נוספים. מבלי לשאול לשם מה הדיחוי הזה, הסכמתי, אם כי רציתי לדעת מדוע טיפל תנא בעניין ולא חבויניק בעצמו. והנה נודע לי שבעצם עזב חבויניק את בית-החולים ותנא בא רק לבדוק את רשימת החולים ולהשגיח ששמו של חבויניק יירשם בה למרות היעדרו. נתתי את הסכמתי והחרשתי.

עוד זכורות לי שתי פגישות עם חבויניק, * ראשונה — ואחרונה.

פעם ראשונה בא לבית-החולים וביקש להירשם כחולה וקרא לראותני. שוחחנו כשעה שיחה בטלה. שנינו חשנו שלא הגענו לעצם השיחה. איני יודע אם הוא בחן אותי וניסה לעמוד על טיבי ויחסי לרעיון ההתנגדות המזוינת ולעולם לא נודע לי אם עמדתי במבחן. כאשר בא שוטר הגיטו והודיע לי שגרמנים בגיטו הם שומדים להגיע לבית-החולים, מיהר חבויניק לסיים את שיחתנו באלו המלים: „אני יודע מה שאתה יודע — ויותר מזה, ומוטב לך לא לדעת דבר. אני זקוק לעזרת בית-החולים, ואני מוקיר את העובדה שאינך שואל שאלות“.

הפעם השניה היתה בכיכר רוססה. ** כעשרת אלפים איש היינו שם, מצופפים בין שתי חומות גבוהות סמוך לאחד מטורי העיר היפים. אסור היה לנו לעמוד, רבים קרסו ושכבו על האדמה, אחרים נשתופפו על אבני-הדרך. משני הצדדים ניצבו אנשי ס"ס, רובאים אוקראינים, ליטאים ופולנים, עם מקלעים מכוננים לעברנו. מקרוב נשמעה מוסיקה שקטה וסנטימנטאלית. לפנינו ראינו בניין גבוה, לבן ומואר באור זרקורים על-ימנת להבליטו מתוך חשכת הלילה, בכדי שלא תיעלם מעינינו תנועה כלשהי מהטקס העומד להיערך.

בחזית הבניין הוצבו ארבעה סולמות. ארבעה אנשים עלו לאט-לאט בסולמות וראשיהם נלכדו בחבלי התליה. הסולמות הורחקו ומעשה-התליה נגמר. התלויים זעו עוד דקות ואולי שעות ואולי נצח. הדממה היתה עמוקה, מוחלטת. נותרו רק הגופות וגופות אינן מרעישות. חגיגה הסנטימנטאלית עוד המשיכה להשמיע צלילים מאירשם, משולם אחר.

האחרון בין התלויים היה אברהם חבויניק. שמעתי את קולו מהגרדום. „יחי...“, קרא ונחנק. ראיתי היטב את פניו וחשבתי שהוא קורא לי ומביט עלי ורוצה לסיים את שיחתנו שנקטעה.

צרת רבים אינה תמיד חצי נחמה

הגענו לקצו הטראגי של הגיטו. לאחר שנתלו ארבעת הלוחמים, יצאנו במיצעד דומם אל הבלתי-יודע. עשרת אלפים צעדו בין שורות חיילי-ס.ס. חמושים ומהירים לירות. קראנו בעיניהם: „ולמה לא לירות בתלול?״ משונה, איני זוכר איך יצאנו מבין החומות של המנזרים הקדושים ואיך באנו לכיכר שליד תחנת-הרכבת.

* א.ת. היה חבר המטה של ה.ס.פ.א. (אירטון הפארטיזאנים המאוחד). נפטר לאחר הימלטות אחרוני הלוחמים מהגיטו דרך תעלות הביוב, בהתנגשות יריות עם משמר גרמני. אחד מחיילי המשמר הגרמני נהרג בהתנגשות. ויצא להורג בתליה יחד עם שלושה מחביו, ביניהם חברתו אסיה כיג וחבר המטה יעקב קפלן. (ראה ר. קורצ'אק, להבות באפר, עמ' 198; יצחק ארד, וילנה היהודית כמאבק ובבליה, עמ' 344)

** כיכר רוססה שימשה מקום ריכוז ומפגן של יהודי וילנה בימי חיסול הגיטו.

איני זוכר איך ומתי הוטענו בקרונות בוויילנא ואיך ומתי נצטווינו לצאת מהם בקיבילי הרחוקה שבאסטוניה. באסטוניה, במחנות-ריכוז שונים ורבים בתם עשינו וגססנו, ומאוחר יותר לאחר השיחרור כאשר שוחחנו, הניצולים, ושאלנו איש את רעהו על הפרטים שקרו בדרך מחומות וילנא הלבנות עד לתיל הדוקרני באסטוניה — כמעט איש בינינו לא זכר את אשר קרה. תגובה אופיינית לשם הגנת עצמית? ואף-על-פי-כן לא הכל נשכח. אבל איך שם ואין תקדים ואין הגדרה למת שקרה בגיטו. המהלומה הכוללת היתה בעצם סיכום מצטבר של אלפי מתלומות פרטיות. איש איש ומשפחתו הוכו: זה נעקר מאשתו וזו מבעלה, מילדים ומחוריים, מקרובים ומידידים. העולם האישי של כל אחד כבר נהרס. בשעת מעשה לא היתה זאת צרת רבים. לא זכינו אפילו לחצי נחמה!

במיוחדן ההכרעה

איני זוכר מתי הופרדו תגברים מהנשים. כשנפתחו הקרונות בקיבילי חגגנו שורות-שורות ארוכות למתנת מאחורי גדר-התיל, ידעתי שאשתי איננה אתי. באותו רגע חשתי משום הקלה. ידעתי, שבהיותה לבדה גדולים יותר סיכוייה לתיוותר בחיים. בגיטו למדתי לדעת עד כמה היא חרוצה, מלאה מרץ ורבת תשעה. ואילו אני — פעמיים חסמתי את דרכה להצלה.

בטרם תרקמו חומות הגיטו הצליחה אשתי לשכנעני למצוא מסתור בדירת ד"ר מרשינסקה, רופאת פולנית, מנהלת מחלקת כירורגית ילדים בבית-החולים על-שם „סט. יאקוב" בוויילנא. במחלקה זו התחילה אשתי את התמחותה המקצועית, שהופרעה עם בוא הגרמנים ולא היתה לה כל הזדמנות לשוב אליה. בדירה חיכו לנו בעלת-הבית ודיקן המידרשה הקאטולית שליד האוניברסיטה הווילנאית. לאחר שיחה קצרה, כעין הצגה תודית ופתיחה על חשיבותה של זהירות בשעת סכנה, נתן לנו הדיקאן מיסמכים מכל המינים: תעודות לידה, טבילה, בגרות ונישואין, דיפלומה מהאוניברסיטה ועוד ועוד. המיסמכים שניתנו לי היו מקוריים. הם היו משל רופא פולני שהגלה עם כל משפחתו, בראשית 1941, לסיביר. המיסמכים בשביל אשתי היו מזויפים והוחאמו למיסמכי.

הדיקאן הסביר לנו את תוכן המיסמכים וכן נתן לנו ספר-מדריך לעיקרי הנצרות ובו שאלות ותשובות בענייני הקטכיזם ואמר: „עם כל אלה בידיכם תנתגו בזהירות ותהיו בטוחים". עוד הוסיף: „מיסמכים אלה אינם מחייבים אתכם לשינוי כלשהו ביחסכם לדת הקאטולית, לא עכשיו ולא אחר-כך. ישנו הבדל בין אנשי-דת לבין מיסיונריות".

לילה אחד שהינו בבית ד"ר מרשינסקה — למחרת שבנו לגיטו. אמרתי לאשתי שרצוני להישאר בגיטו. חזרתי על גימוקי, אותם שמעה לימים מאות פעמים: אם גורלי הוא למות, אני מעדיף למות בגיטו עם שאר היהודים, ואם יהיה עלי לחיות כאחד מיחידיו סגולה שברח מהגיטו המושמד — לעולם לא אמצא לי מנוחה. כך חשבתי וכך באמת הרגשתי. ידעתי שדברי כנים, אבל

הבנתי שהגיטוק אינו מוצדק. עכשיו צורמת הצהרה כזו את האוון כהפרזה מלוֹ-
דראמטית. אבל אז, על סף שער הגיטו לא היה בזה שמץ של תיאטראליזם.
שידלתי את אשתי שתעזוב את הגיטו, אך היא סירבה לעשות זאת בלעדי.

את ד"ר מושינסקה לא ראיתי עוד. הדיקאן, יחד עם תלמידיו, כמאת איש,
הוצאו להורג בידי הגסטאפו כעבור מיספר שבועות, באשמת שיתוף-פעולה עם
הפארטיזאנים.

ייתכן שאי־שם בתת־הכרתי פעלה הנמקה אחרת. הסחד להימצא מחוץ לעדר,
גלמוד בתוך ים של שונאים, אולי הוא היה הגורם הממשי שסגר בפני את שער
הגיטו ואסר עלי את היציאה. התהליך הפסיכולוגי של חוקרה עצמית כיסה את
הסחד הפשוט (שאינו מתקבל יפה ואינו תולם את אמיץ־הלב) בלבוש־גבורה או
הקרבת־עצמית נוסח רות המואביה: „גורלם — גורלי“. ואולי פעלה סובלימאציה
פסיכולוגית מעין זו, אבל חשבתי שמה שאמרתי נאמר בלב שלם.

יום לפני היסול הגיטו, בערבו של אותו יום, באה לידי הזדמנות נוספת. הגיטו
היה כבר מוקף מכל צדדיו. היילי ה־ס.ס., הרבה אוקראינים וליטאים כיתרו את
כל מבואותיו. מבעד לסדקים ראינו אותם: היו עומדים והיו ישובים, מטיילים
ומשוחחים ובדיהם מכונות־ידיה וסיגריות דולקות. השער היה סגור ונעול. אין
יצא ואין בא. תחצר ברודגיצקה 6 מוקפת. המשרדה היהודית שבתוך הגיטו
נעלמה מרחובותיו.

בערב קיבלתי מכתב מהיודנגראט. המכתב נשלח לסדלים. הכתובת על המעטפת
נכתבה גרמנית („אל דירקטור בית־החולים בגיטו“). פתחתי את המעטפת וקראתי
את המכתב. סדלים לא היה בגיטו. איני יודע אם ידע על העומד להתרחש בגיטו
וברח, או בטקרה יצא יומיים קודם לכן.

במעטפה היה פתק קטן כתוב יידיש ובו הוראות איך לתכין את פיגוי בית־
החולים בשעת חירום („בלי פאניקה“) וחובת דיווח על מיספר החולים תוקקים
לאולונקות, כמה יכולים ללכת בעזרת אחריים וכמה בכוחות עצמם, מיספר הילדים
וגילם, ועוד ועוד שאלות וסעיפים ללא סוף. ולכולן רק תשובה אחת, המסתתרת
ומתאפקת מלדעוק — ובכל זאת קולה נשמע: „פונארז“ מישחו חתם על הפתק.
מישחו שרצה ששמו לא יתגלה לגצת. לא פיענחתי את התמימה. את הפתק גנזתי
בין שאר תעירות והמיסמכים במחבוא שבמרתף והחלטתי שהפתק שוב אינו קיים
ומעולם לא היה.

ופתאום עלה בדעתי שזאת התחלת הקץ.

ורק אז הבנתי שבית־החולים מתמלא אנשים, נשים וילדים, באים יחידים
ובאות משפחות. כולם מחפשים מקום לשבת, לנוח ולחכות בדממה או מבקשים
לדבר, לשאול שאלות שאין עליהן תשובה ולהשיב תשובות ללא־שואלים. איש
לא בכה.

פתאום גיליתי את לאה, אשתו של ישונסקי, מהלכת בחצר הפנימית של
בית־החולים, ענייה חרות וחודרות לכל מקום ופינה — כרור שהיא מחפשת.
באפולית תחצר הכירה את אשתי עומדת באחת הפינות. במהירות התקרבה אליה.

גם אני פניתי לשם. ברגע שנמצאנו שלושתנו ביחד, פתחה לאה, עורגת קצרת-נשימה מהחיפזון: הגיסו מוקף חיילים, למחרת בבוקר ה'ס"ט. יתחיל בליקוידאציה, ואין היא יודעת (ולא ידוע ביוזמאט) מהי משמעותה של ה"ליקוידאציה", אולי פוגאר, אולי מחנה-ריכוז ואולי מחנה-עבודה, ואולי לאלה — פוגאר, ולאחרים — העברה למחנות ורק ברגע האחרון וההפרדה הרגילה תקבע מי לחיים ומי למוות — בנוסח: "ימינה!", "שמאלה!", "שָׁנָל! שָׁנָל! שָׁנָל! שָׁנָל!" (מהר! מהר! מהר! מהר!). בנשימה אחת הוסיפה, שבעוד שעה היא ובעלה מתחמקים מן הגיטו והעלכים להתחבא באחד המגורים הקאטוליים. יש להם אפשרות להכניס למקום זה שני אנשים נוספים והם רוצים לצרף אותנו.

זאת היתה התודמנות האחרונה להציל את עצמנו. מיהרתי אל ד"ר שלישי-אלכסנדרוביץ. מן הרגע שנודע כי ד"ר סדליס נטש את בית-החולים עמדה היא לימיני ועזרה לי בהנהלה. אמרתי לה מה ששמעתי כרגע מלאה ישונסקי והוספתי שאני מוכן לצל תודמנות זו, שניתנה לי ולאשתי, בתנאי שיעלה בידי להשאיר מבנה, שימלא את מקומי בבית-החולים. מאות חולים ונזקקים ומאות מבני משפחותיהם עוקבים אחר תנועותי, בוחנים את התנהגותי ומתאמצים לגתש מה ידוע לי ומה אני עושה. הייתי אז בן שלושים, אבל המאות הרבות האומללות ראו בי אב ומורה-דרך. ידעתי שבלי מבנה, שיהיה להם למורה-דרך, אין לי רשות לעזובם.

תשובתה של ד"ר שלישי-אלכסנדרוביץ היתה פשוטה וקצרה: עכשיו, ברגע זה ממש, יש גם לה סיכויים לעזוב את הגיטו — בכל זאת היא מוכנה להישאר ולעמוד לעזרתי יחד אתי. לבדה היא לא תישאר!

שבתי אל אשתי. היא עוד עמדה באותו מקום אפלולי ושוחחה עם לאה. ביקטתית לעזוב את הגיטו בלעדי. היא סירבה.

בימים שקדמו למאורע זה, היו בינינו שיחות רבות על בריחה מהגיטו ושיקולים לאיך-ספור על "אולי", "אין", "מת", "למה". אשתי האמינה בפעילות אקטיבית ויצאנה משיעבוד — היא ביקשה לפרוץ את חומות הגיטו, להגיע ליער אל בין הפארטיזאנים, או לכפר בין האיכרים — להימצא בכל מקום שהוא, פרט לגיטו. ואני שברתי את רוחה. נטול רצון לפעולה אקטיבית, בלי אומץ רוח לשלוט בגורלי ובלי דחף לנוע מהמקום שנשט אותו אלהים וכל העולם שכח אותו, ראיתי את עצמי עומד על משמרתי במקום הנידה והבודד והאזור — הנקרא גיטו — עד יום האחרון.

לימים נודע לי, שמתוך המון הנשים והילדים, שהופרדו מהגברים והובלו להשמדה, ניסו ארבע נשים להימלט בקופצן מהרכבת תוך כדי נסיעתה המהירה. שתיים נהרגו מתחת הגלגלים ושתיים ניצלו — אשתי והכרתה קלארה קוברסקה, עם קלארה נפגשנו בירושלים ב-1960. שתיהן סיפרו וחזרו וסיפרו שוב ושוב את אשר קרה בין גלגלי הרכבת עד בוא הנאולה.

אילו לא נותרה אשתי בחיים — הית דמה על ראשי!

בין רעש הגלגלים ולחש המוסעים

ואנו היסענו לאסטוניה, פה, ברכבת, הפסנו שאכן בא קצו של הגיסו. הרכבת נסעה והמרחק מהגיסו גדל והלך. בין מה שהיה, הנורא והחזע, לבין ההולך-להיות נפצרה תהום. תהום הבלתי-נדע כמו דפקת בגלגלים על פסי-הברזל. יחידים בלבד התלחשו ביניהם. הרוב שתק. אולי ניסו לשמוע את דברי המתלחשים, אולי תשתדלו לבחש את העתיד ואולי ערכו חשבון-נפש עם עצמם. הכל בשתיקה. והנה רבץ בתוך תהום של ערפל ובה מאות ואלפים ורבבות מתים: כל אלה שנכנסו לפני שנתיים לגיסו ובמשך הזמן הזה הוצאו לפונאר. נהרגו בקבוצות של עשרות, מאות ואלפים ביום, בכל יום, ובליילה, בכל לילה, בשעת „טיהורים“ ושל „טיהורים“, בשעת חילופי ה„שיניים“ מצבע אדום לכחול ומכחול ללבן או צהוב ולאחר החילופין; יש ונהרגו ברחובות העיר וסביבתה, ליד שערי הגיסו בצאתם לעבודה או בשובם ממנה. ויש אשר נפלו ביער והעאגאן בידם או אישם ליד החורים התת-קרקעיים כשהרעב או הפחד או מלשינות „ידידיהם“ האויים פיקחה אותם מאשליית הבטחון. אחרים נהרגו במקומות סתר, עם נשק ביד או בגרון. אלה נקברו ואלה לא. דבר אחד בלבד היה משותף לכולם: לא רצו למות ולא ידעו לאן להימלט מפני המוות. והאשימו, ביוזעין ובלא-יודעין, את גנם, את הידנראט ואת כל אחד שהיה לו כוח ממשי או מדומה להתנגד למעשי ת.ס.ס. ולבולמם.

מתוך רעש הגלגלים ולחש המשותחים נשמעו שמותיהם של מושלי הגיסו: גנם ודסלר. כל אחד מהם היה לו תפקיד והרשות והכוח לעשות את הטוב ואת הרע בעיניו — בעיני הגסטאפו, כי אלה משלו על מושלינו. המשותחים לא גילו יחס של חמלה יתירה לא על מה שקרה לגנם ולא על מה שקרה לדסלר. אולי מעיינות הרחמים יבשו בעיר ההריגה כמו דמעות הנזולות עד שמקורן מסחתם — והפין מתייבשה. והבוכה הולך ובוכה, אך בכיו יבש. ידענו שדסלר ברח מהגיסו — שנא ונידון למוות. סופר ששנאוותו ודגותו למוות גם היהודים וגם הגסטאפו. היהודים — מפני שהיה איש-הגסטאפו, והגסטאפו — מפני שמילא כבר את תפקידו: הכין את הגיסו לחשמדה. והגסטאפו מעריך ומקיר מלאכה טובה. הפרס בא בצורת כוור בעורף, כ„מכת-חסד“.

הרכבת נעה אל הסוף ומחשבותי חוזרות אל ההתחלה

כגיסו: השעה מאוחרת בערב. רק גמרתי את עבודתי בבית-החולים והתכוונתי לשוב הביתה, כשפתאום עצר בעדי כבי ילד או נער. שמעתי כעין מחומה קלה, לחשים או לחשושים, ופניתי לכיוון הקול: לשער, „הדלת היתה סגורה“ (צופן דיבור), הלוח התחתון היה במקומו, רק סדק צר נשאר, המראה כאילו הכל בסדר גמור. מעט אור חדר אל אפלולית החצר. בשער, על הקרקע, שכבה ילדה כבת 12,

* סגנו של גנם כראש משטרת-הגיסו.

ובכתה ככי כבוש, כאילו יראה לבכות. סמוך לה עמד תנא. קרובים אליהם עמדו כפופים שני אנשים נוספים. הם דיברו אל הנערה הבוכה ואת שאלותיהם לא שמעתי. הנערה ענתה יידיש. בקושי שמעתי את דיבורה המתויפת. רק קלטתי שחיא טוב ושוב חוזרת על אותה מלה נוראה שאיש לא העז לבטאה בקול: „פונאר“.

פונאר היה מקום סמוך לווילנה, כ־15 ק"מ מהעיר. בשבועות הראשונים לכניסת הגרמנים, בתקופת ה„הוטפים“, כשהיהודים נעצרו והובלו לעבודות כפייה, דובר שבפונאר נמצא מחנה־עבודה גדול. נשמעו סיפורים, שהצבא הגרמני מרכו שם יהודים (ואולי לא רק יהודים) ומעבידם בשירותו. לאט־לאט השתנו הסיפורים. התגנבו ספקות באשר לטיבו של אותו מקום, „פונאר“, ואיש לא ידע מה האמת. ואולי היו כאלה שידעו אבל לא השמיעו קולם בפומבי, ואולי השמיעו קולם וסיפורי דיבור וזעקו ואיש לא רצה להאמין. אחר־כך נאלצו תקולות ובמקומם התלחשו אנשים שפונאר ודו מקום־הריגה. „מחנה־העבודה“ פשט צורה ולבש צורה והיה ל„מחנה־ריכוז“ וכעבור זמן קצר היה למקום־הריגה.

אחד שמע מידירו הפולני שפעמיים בשבוע „אין סוף“ להדי מכוונות־היריה העולים מפונאר“. אחד ראה, בלכתו לעבודתו, שכל הדרכים המובילות לפונאר עוקפות את הצומת ופוגות לא־ישם. שלישי הביא מלבושים מגואלים בדם, שנקנו בזול בשוק הפולני, „מציאות מהרוגי פונאר“.

השם „פונאר“ חדר עמוק לתוך תוכו של כל איש הגיטו. לא היה אחד שלא האמין. הידיעות הפיצו פחד וחרדה ואיש לא ניסה להבחיר את האמת. ואולי היו כאלה שניסו — ואולי גם מצאוה — אבל העדיפו לשתוק. ואולי לא שתקו, אלא שקרלו לא הגיע לאוזני הרבים. ואני הייתי אחד מן הרבים.

עד שתפסתי את הקשר בין הילדה המדממת לבין המלה „פונאר“ — וכבר ניגש תנא אלי והודיעני שהנערה השוכבת על האדמה היא פצועה — מפונאר. אמר את המשפט הראשון והסיוף, כאילו מסר דין־וחשבון מעשי: היא, הנערה המדממת, היתה כל היום ביער ולא מצאה עוד בנפשה לזוז ממקומה עד בוא חשכת הלילה; היא פצועה קשה וזקוקה לעזרה. רעוד הוסיף: את שני האנשים הוא הבחיל לבוא תיכף ומיד (מפני שזה חשוב מאוד!). ולבסוף, הוא שואל לדעתי אם כדאי להודיע למשטרה.

את שני האנשים שמיהרו ובאו וחקרו את הילדה לא זיכרתי. תנא לא קרא להם בשמותיהם ולא הציגם לפני. הם אף לא שנו לב לזיכחותי. שמעו שתנא שאל אותי אם להודיע למשטרת הגיטו. ביקשתי מהם לעזור לי להכניס את הנערה לחדרי. עזרו לי ובן רגע נעלמו, כאילו מעולם לא היו בחדרי. הילדה לא היתה פצועה קשה וחשבת שמוטב שאטפל בה בעצמי מלקרוא לעזרה נוספת — להימנע משאלות והסתבכויות נוספות.

הטיפול לא היה מסובך. היה זה פצע בירך מידית. בלי קושי עצרתי את שטף הדם וחבשתי את הפצע. הכל ארך כחצי שעה. משנשארו בחדר רק אני ושנינו, שאלתי אותה שאלות תמימות ופשוטות: „מה שמך?“, „מאין באת?“, „איפה

הור"ן ז". היא לא השיבה אף מלה — כאילו לא שמעה את קולי. לא הסתכלה במה שעשיתי — כאילו לא ראתה דבר. לא הצלחתי להקים איוה שהוא גשר בינינו.

כעבור מחצית השעה באה במגע, בקלות ובלי כל היסוסים, עם אבא קובנר ואחר-כך עם גנס. התנהגותה עוררה בי חשד שהיא הוזהרה שלא לדבר. ואכן לא דיברה. מי הזהיר אותה — השניים שנעלמו מעיני או תנא? לא נודע לי.

באותו ערב דיברתי בפעם האחרונה עם תנא. ובאותו ערב היתה זו הפעם היחידה שראיתי את הילדה.

אבא קובנר אצל הילדה הפצועה

לבי אמר לי שפרשת הפצועה מפונאר אל לה לצאת מדל"ת אמותיו של בית-החולים. הייתי קצת מבולבל והחלטתי לשאול בעצתו של אבא קובנר. שאלתי את תנא אם הוא מכיר את אבא קובנר. „בוודאי“, ענה. שאלתי אם הוא יכול למוצא עכשיו, בשעה מאוחרת בערב. „בוודאי“, ענה והלך.

הוא שב כעבור רגעים מועטים עם אבא.

את אבא קובנר היכרתי בשעתו בבית-החולים. הוא בא לבקר את אחד החולים ודרך-אגב (ואולי היתה זאת מטרת הביקור?) ביקש לעכב את שיחזור החולה לעוד „שבע-שבועיים“ (הזמן המדויק ייקבע אחר-כך). הוא בא בלוויית חיינה בורובסקה והיא הציגה אותו לפני. פתחה במלים: „אתם השניים בודאי ידידים מימי השומר-הצעיר, כפי שאני יודעת?“

את חיינה היכרתי בימי השלטון הסובייטי, כהיותי במשרד הבריאות בוילנה. היא היתה חברת המפלגה הקומוניסטית והפקידה במרעצה המקומית בוילנה היה פיקוח על פעולות משרד הבריאות, על „כשרות“ הפקידים ומעשיהם. התמצאה היטב בכל התיקים של כל הפקידים ובפרט בתיקי היהודים. „עברי ויחסי אל „השומר הצעיר“ היו ידועים לה היטב.

הייתי פעיל בקן „השומר הצעיר“ בעיר הולדתי, קילצה (פולין), כעשר שנים. אלה היו שנות נעורי ובגרותי הראשונות. נשארה בי הערצה עמוקה (לא בלי נימה סנטימנטאלית) לתנועה ורחשיי-כבוד לכל אלה שנאה דרשו ונאה קיימו. גם אני נאה דרשתי, אבל לא נאה קיימתי. והאוניברסיטה בווארשה שימשה לי תחליף לעליית ארצה. האחרים הנשימו את שאיפותיהם ועלה. ייתכן שכך נולד תסביך שקשה לעוקר.

את חיינה לא חיככתי. ראיתי בה את הקומוניסט הקנאי המרחיר בכל מקום קונטר-רבולוציה וסאבטאד. ולא צדקתי. אמונתה העמוקה ביושר דרכה של המפלגה ובמטרותיה הסופיות נטעו בה את התפקיד המתמיד של עמידה על המשמר. והיא עמדה על משמרתה. אבל חיי היו תלויים לי מגנר ופחדתי יומם ולילה. צחוק הגורל היה שדווקא לחיינה אני אסיר-תודה על שהיכרתי את אבא קובנר.

ידעתי שבגישו ישנה פעילות משותפת של המעלגות הפוליטיות המתכוונות לארגן את כל כוחות ההתנגדות כגוש אחד. בקשר לידעות הללו שמעתי על תבויניק (מה, בונד?) ואבא קובנר עוד טרם שהיכרתים אישית. את חיינה היכרתי — כאמור — עוד מלפני ימי הגיטו ועלי באראן היה מכירי מלפני שנות המלחמה. עם עלי ומשפחתו התיידדנו בגיטו ורק מעטים ידעו שהוא הקים את הקשרים בין המחתרת בגיטו אל מחוצה לו. ורק יחידים יודעים על מותו, מות גיבור-מעונה, בידי הנסטאפו.

ישנם עוד מיספר אנשים שאת שמותיהם אינני זוכר כבר, כולם עוררו בי התפעלות והערצה וכולם נשארו בזכרוני כמו גיבורי הספרים הראשונים שקראתי בנעורי. חבל שלא הוציאו אף הם בספרי גיבורים, אחד-אחד וכל אחד וגבורתו.

אינטרמצו שומרי

בהייתי בגיטו, ושנים רבות לאחר-מכן, חשבתי שאבא קובנר עמד בראש תנועת הפארטיזאנים. למעשה, איני יודע היום אם הוא היה „החשוב“ (או מי היה „החשוב“), המדריך, האחראי לפעולה זו או אחרת. אבא קובנר עורר בי נימת סנטימנטאלית, שמקורה ב„השומר-הצעיר“, והוא היה לגיבור בין הגיבורים. הוא החזיר אותי עשרות שנים אחורנית והחיה את טרוטפלדור בתל-חי ואת ברנר ביפו, מאורעות וחלומות, שפעם בפעם, בימי נעורי, השפיעו עלי, היכו בי שורש וכנראה נחרתו בי. אולי יש מהאמת שעליה דיבר בעדת ה„כפירים“ בקן התנועה, שמי שהיה פעם שומר — הוא שומר לתמיד.

אין ספק, שההגדרה „שומר“ משנות העשרים אינה תואמת את המושג העכשווי. המשחקים והשיחות והפעולות של ה„גורים“ וה„כפירים“ וה„בוגרים“ יצרו תוכנית פוליטית-חברתית. אבל הרומאנטיקה העמוקה והאמונה באמת וכבדק נשארה ולא השתנתה — ואמורה להישאר בלי שינוי בין שהוא „שומר“ עכשיו ובין שהוא „שומר“ שהיה.

מיד לאחר שולחי את תנא לקרוא לאבא קובנר התגלה לי הרעיון מדוע העדפתי את אבא על גנס ונתתי לו זכות-קדימה: „שומר פעם — שומר תמיד. נתתי בו אמון, בו ובעצתו, וצדקתי.

אבא בא ושמע את סיפורת של הנערה בנוכחותי. תנא עמד על המשמר: על סף הרלת הפתוחה-לסחצה, מתבונן ומקשיב אם ישנה עין זרה או אוזן נוכרית בקרבנות. הלשכה וחדרי-ההסתנה היו ריקים. כעבור מחצית השעה שאל אותי אבא קובנר אם, לדעתי, יש להודיע על המקרה לגנס. בלי לחשוב הרבה אמרתי: „כן“. הוא חזר ושאל אותי אם, לדעתי, מוטב לחכות עד למחרת בבוקר. מבלי להתמהמה עניתי: „לא“. הוא המשיך ושאל (והפעם אולי יעץ ?) אולי מוטב לשכוח ולהשכיח את העניין. נימק את שאלתו (או הצעתו) ברצונו למנוע חרדה בגיטו. הפעם התמהמהתי: ראשית, מה תהיה תגובתם של „הסנינים הראשונים“, שדיברו עם הנערה, ואני לא ידעתי מאין באו ולאן הלכו. „זאת היא בעיית“, אמר אבא והפסיק

את זרם פיקפוקי. שנית, ואני ממשיך ומפקפק, מה לעשות עם הנערה. גם את שמה איני יודע. היא שבה לגיסו ואל מי שבת? היא רוצה לעזוב את הגיס, איך תעזוב? ואבא אומר: „תהיה הנערה מי שתהיה! היא דאגתי ואני אסדר את העניין“. „סופית“, אמרתי, „לא איכפת לי להודיע לגנס — הוא יתמוך בגישתך, אבא!“

הנערה מפונאר, גנס ואבא

עברו כמה שבועות — שלוש ואולי יותר — מאותו ערב שגנס בא לבית החולים ושוחחנו גנס ואני. דיברנו אז על תשאלת-ללא-תשובה: „מה לעשות — להישאר בגיסו או לצאת?“ במשך הזמן הזה דיברתי עם גנס עין בעין רק פעם אחת. איני זוכר איך התחילה „התגרות“. גנס הסביר לי באופן חדימשמעי כי הוא יודע שבית-החולים עומד על גבול הגיסו והעולם שמחוץ לו, ואין זה סתם „גבול גיאוגרפי“! הוא יודע שבית-החולים עומד בקיום הקשרים בין הגיסו והעולם שבחוץ. הוא יודע שאני ער לכל הגעשה בבית-החולים. זאת ועוד: הוא מוכרח לדעת, ישירות ממני, על כל פעולה או מגמה בעלת אופי פוליטי-מחתרתי הקיימת בכית-החולים. זהו תנאי בל יעבור! וגמר: „גם המחתרת וגם בית-החולים והגיסו כולו עומדים בפני סכנת מוות“.

איני יודע אם היתה זאת אותה או פקודה. בכל אופן לא היתה זאת שיחה, ליתר דיוק, מונולוג דומה למונולוגים אחרים ששמעתי מגנס. אבל הפעם לא היה שיכור, ולא דימדם. היה מיושב ודעתו שקולה.

אולי תאמין גנס בכל דבריו ואולי רצה רק להפחידני. למעשה, לא ידעתי על מה שהתרחש בבית-החולים בתחום החשוב והמסוכן של „פעולות מחתרתיות“. ראשית, לא רציתי לדעת; ושנית, פעולה מחתרתית אינה מחתרתית, אלא אם היא במחתרת ובין אנשי מחתרת — ואני לא הייתי ביניהם. ומה שנודע לי בא מהמרתך, גנס לא שאל אף פעם על המרתך.

המקרה עם הנערה מפונאר היה נסיוני הראשון, בו נקלעתי אחר שיחתי — על פעולות פוליטיות ועוד — עם גנס. הנסיון היה קשה וחשוב. ידעתי, שגנס מתמצא ב„מי ומה“ במחתרת וכי השם והאיש אבא קיבנר ופעולותיו אינם זרים לו. ידעתי שיחסו אל אבא היה חיובי. גם האמנתי בכשרונו של גנס לעכב את

* זמן קצר לאחר מאורע זה נתפרסם בגיסו הכרוז הנודע שקרא למאבק מזין והיה ביסוד הקמתו של הארגון היהודי הלוחם פ.פ.א.ו. הדי עדותה של ניצולת פונאר, הילדה יהודית טרואק (והרושם המצטבר של עדויות נוספות), עולים מדברי הכרוז הנקבים: „...כל דרכי הגסטאפו מובילות לפונאר. ופונאר — היא מוות. המהססים, אל תשלו את עצמכם! ילדיכם, נשותיכם ובעליכם — אינם צוד. פונאר איננו מחנה-ריכוז. כולם הומחו עם ביריה. תיטלו וזמם לתשמיד את כל יהודי אירופה, ועל יהודי ליטא חוטל להיות הראשונים בתור“ (1.1.1942). מחברו של הכרוז הוא אבא קיבנר. (ראה: רודיקה קורצ'אק, להבות באפר, הוצאת ספרית-פועלים, ע"ע 56-57; יצחק ארד, וילנה היהודית במאבק ובכליון, ע"ע 160-161, הוצאת יד-ושם-ספרית-פועלים. — המע')

הסכנה של וריעת פאניקה. וכשאבא הסכים לרעיון שמוטב להודיע לגנס — שמחתי להסכמתו. הלכנו שנינו אליה. הוא היה ברודניצקה 6 עם אחת ממוכירותיו. אמרתי לו שאני זקוק לו בבית-החולים, וכי העניין הוא דחוף. כעבור דקות מספר שבנו שלושתנו ביחד. בדרך התעלם גנס מהפרותי ויש לי לב לדברי אבא.

הרחובות היו ריקים. אלו היו שעות העוצר. נכנסנו להדרי בבית-החולים, בו היו עדיין הנערה ותנא. גנס שאל, תנא השיב, תחילה, לא פתחה הנערה את פיה. אולי לא הבינה ליטאית ואולי הוזהרה שלא לדבר. השיחה היתה קצרה. שוחחו רק גנס ותנא. ליטאית. את התוכן לא הבנתי ואינני יודע אם אבא הבין. אחרי גומרו לדבר עם תנא, אמר — רוסית — שהכל בסדר גמור, „תנערת“, והוא פנה אלי, „תישאר בטיפול בבית-החולים“. וחשוב מאוד להקפיד על העובדה שדבר לא קרה הערב בבית-החולים. הבנתי את חשיבות הדבר.

השלושה יצאו: גנס, אבא ותנא. הנערה ארשפוח. אני נשאיתי עוד כשעה לסשטש את העקבות: לא נשאר שמץ מנוכחותה של חולה פצועה — ומעולם לא היתה נערה כזו בזמן זה באותו חדר! לאמיתו של דבר לא שמעתי יותר על קורותיה. בבואי למחרת לבית-החולים שכבת במיטתה כשאר החולות. בהתנהגותה לא היתה שום מסתוריות: היא היתה החולה ואני הרופא — דבר לא קרה בינינו, כאילו ראיתיה בפעם הראשונה. אני ידע מי ומתי הדריך אותה להתנהג בזהירות ובמתירות. משל היתה אדם מבוגר, אבל בטוחני שקיבלה הוראות והוציאה אותן לפועל בלי פגם. באותו יום אושפזו שלושה פצועים נוספים, שני נערים ונערה. אף לא אחד מהם נרשם כחולה ולמחרת עזבו את בית-החולים.

שני הבחורים שהיו בשער ואחר-כך נסתלקו מהדרי, נעלמו כאילו מעולם לא היו. גם את תנא ראיתי בדוחק. ידעתי שהוא יוצא מבית-החולים ושב הביתה. לאן היה הולך לא ידעתי ולעולם לא התגלה לי, אף כי שאלתי לא פעם.

פגישה נוספת עם אבא קובנר

אחרי השמדת הגיטאות בעיירות שבסביבת וילנה גדלה המגמת והדחיפות לצאת אל היער מייד ליום. במקביל גדלה אספקת הנשק (בעיקר כל מיני אקדחים) לגיטו. באחד מימי יוני 1943 מצאה משטרת-הגיטו אקדח אצל בחור יהודי השב מעבודתו. הבחור ירה בשוטרי וסצעו. גנס ירה בבחור והרגו. בערב זה בא אבא קובנר לבית-החולים. ברחובות הגיטו השתלטה פאניקה: השאלה — ואיש לא שאל אותה בקול — „מה עכשיו?“ נשמעה בכל רחוב, בכל בית ובכל חדר. אבא ביקש לראות את שנינו: את ד"ר סדליס ואותי יחדיו. שאל אם יש מקום בבית-החולים שבו יוכלו לשהות „כשלושה ואולי יותר אנשים במשך כמה ימים“, בסודיות גמורה. „חשאיית גמורה“, הסביר אבא, משמע שלא סדליס ולא אני ולא אדם אחר (פרט לאבא) ידע בואם וצאתם של האנשים. שאלתו של אבא נשמעה לי לא כבקשה — יותר כדרישה — ללא-אפשרות של סירוב.

בערבים הארוכים בגיטו ביליתי זמן רב במרתף בית-החולים, בו נמצא אוצר של חומר סטאטיסטי על חולים, מחלות, בעיות-אישיות, מיסמכים על הוצאות, ועוד

ועוד. המרתף וסודותיו היו ידועים לי. וכמו שסדלים התמצא בקומות בית-החולים, כן אני היכרתי את המרתף: את דרך-המלך שבו ואת כל ההסתעפויות. ירדתי עם אבא למרתף, ומקומה הסתובבנו לאורך הפרוזדורים והבוכים האפלים מבלי להחליף בינינו מלה, עד שמצאנו כוך סבודד. „זהו זה“, אמר אבא. אלו היו המלים היחידות שנאמרו אז. נתתי לו את המפתחות הדרושים ועזבנו את המרתף. הלכנו בכיוונים שונים: הוא יצא מבית-החולים ואני נכנסתי לחדרי.

אינני יודע מי ומה הוסתר במרתף ומתי יצא.

עם אבא קובנר נפגשתי כשלושים שנה לאחר-מכן. בהודמנו לסידני. היתה זו הודמנות לשווא. היו הרבה שאלות שנתבקשו להישאל, אבל היינו במסיבת-חברים ליד שולחנות ערוכים ונמנעתי להביא לאווירה הנאה והנינוחה מצלילי ימי השואה. שיחתנו היתה נעימה, קצרה מדי משציפיתי, ואולי גם ריקה במקצת. הצטערתי על כך. ידעתי שאבא קובנר עומד לבוא לסידני ומאוד חיכיתי להודמנות זו, והגת החמצתי אותה — וחבל!

חולה במחלת הגחלת בגיטו

את גנס ראיתי הרבה פעמים, בשבועות הקשים של מגיפת טיפוס-המעינים ראיתי כמעט מדי יום. מאותה פגישה ליד הנערה מסוגאר — הלך וגבר אמוני בו. ראיתי שקיים איזה שהוא קשר בין גנס לאנשי המחתרת והבנתי שהקשר הוא חיובי. הוא עמד איתן באותו משולש מסוכן של שלוש הבוחות שלחצו עליי: כוח המחתרת, שדחפה להתנגדות וסחפה אתה את כל היפה והטוב שבחומר האנושי שבגיטו; כוח ההמון הגיטואי, הרוב הגדול שרצה לחיות, שהאמין ורצה להאמין, שכל זמן שאתה חי ישנו הסיכוי להישאר בחיים, הרוב שבו שלט החוש הטבעי והבריא — להאריך ימים, ימים ושנים, ויהי נח! יהיה הסחור נח שיהיה! והכוח השלישי, תבלתי ידוע, של האויב, של חיות-הטרף המחכות ואורכות לזמן הרצוי להנחית מכת-רעה. במשולש מסוכן זה תיכנן גנס ותיכנס את תחבולותיו לא להפריע לפעולות המחתרת, לא להבהיל את המון התושבים ולא להרגיז את הגרמנים. ברוב המקרים הצליח בתמרוניו.

עוד פעמיים התייצבתי מול גנס מבלי לדעת מראש אם יהיה זה עימות שלילי או שיתוף-פעולה חיובי. בשתי הפעמים החלטתי להציג לפני גנס את תביעות ולגלות את האמת. תביעות היו חסרות-תקדים הן בעיני והן בעיני חברי שבעצתם שאלתי. ברור שקשה היה לנחש את התוצאות. עימות שלילי — משמע: כשלון עד סכנת-נפש; שיתוף-פעולה חיובי — משמע: עזרה ואולי הצלחה בתגשמת הפעולה.

הפעם הראשונה היתה באביב 1942. אני זוכר את הוּמָן. חולה שטיפלתי בו בחורף בבית-החולים ושחרר ושב לעבודתו בבית-חרושת שמחוצ לגיטו. הביא לי,

* על התנגדותו של גנס למחתרת ועל פעולותיו נגד הפ.א.א. ראה בספרים של יצחק ארד ודוניקה סרצ'אק, כנ"ל.

לאות תודה, ענף-לילך, העמדתי את הענף באגרסל בחדרי, בבית-החולים. החדר השתנה, התרענן בצבע ובריח; פתאום חשנו באביב, אביב אפילו בגיטו. בערב בא לבית-החולים ד"ר אליזשה פרבוסקי, אחד מוותיקי הרופאים שבמרפאת הגיטו, „שלום“, „שלום“, ובלי תקדמות ניגש לעצם העניין. בדחיפות הוא נקרא לביתו של חולה קשה והוא חושד שהמחלה היא גחלת. מעולם לא ראיתי חולה בגחלת. אליזשה הכיר מחלה זו וידע שהחולה נמצא בסכנת גדולה ואתו יחד כולנו, תושבי הגיטו, אליזשה כבר שאל וחקר וידע שהחולה עובד באחד ממחסני הגיטו, שבו נמצא משלוח חדש של שיער לייצור מברשות. שיער זה, הסביר לי אליזשה, מיובא ממאנצ'וריה ועלול להיות מזוהם — ולא מן הנמנע שזהו מקור הגחלת. עם חדשות אלו הוא — אליזשה — בא אלי, מפני שהחולה הוא מסוכן לגיטו כולו. בינתיים נשלח כבר החולה לבית-החולים.

בעיית החולה הזה יצרה קשיים לרוב. ראשית כל, יש לקבוע את הדיאגנוזה המדויקת; שנית, נחוץ לסדר את העניין בדליית האמות של חדר, בלי השתתפות כלשהי של מישהו, להוציא מיספר האנשים החכרה ביותר, שאי-אפשר להימנע מהם. ובכן, לאחת מינימום יש להגביל את מיספר ה„יודעים“? ושלישית, אם הדיאגנוזה היא נכונה, יש להפסיק בלי דיחוי את העבודה במחסני השיער ובבתי-החרושת לייצור מברשות. יתר על כן: יש להיפטר מהמשלוח, ומיד? אבל איך?

על ראשון — ראשון. את הדיאגנוזה ניתן לקבוע רק בעזרת המזנחה לפאתולוגיה ובדיקותיה. הבתלנו מיד את ד"ר גלמן. הכנסנו אותו בסוד העניין. ד"ר גלמן, אבי אשתי, היה ראש המחלקה לפאתולוגיה בבית-החולים ולו היו הידע והאפשרות לבדוק את הדבר. החולה אושפז, וד"ר גלמן התחיל בבדיקותיו. מובן מאליו שיש להודיע למנהל בית-החולים, ד"ר סדליס. גם הוא עזבאל ובעבור עשר דקות (או פחות) היה בבית-החולים, וכבר היינו ארבעה בסוד העניין.

שוחחנו עוד כמה רגעים וכבר היה נזר-הדין: הדיאגנוזה נכונה. בגיטו ישנו חולה-גחלת.

המינימום המוחלט גדל: יש לכלול גם את גנס בסוד הידעים. בלעדיו אין סיכוי לסלק את מקור המחלה מהגיטו. אין אפשרות להיפטר ממשלוח השערות (ההצעה לשרוף „בסקרה“ את המחסן לא מתקבלת, משום שהגסטאפו עלול לטעון שזה מעשה חבלה והגיטו כולו יבוא על עונשו — עונש הגסטאפו!). חלכנו, כולנו, ארבעתנו. לביתו של גנס. הסברנו לו מהי סכנת הפצת המחלה בגיטו ועל חמורות המאיים מבחינה „גסטאפולוגית“. באותו לילה תוכננו את סדר הפעולה: משרד הבריאות בגיטו יודיע רשמית, לגנס, שבדיקת השיער שנשלח במשלוח האחרון לגיטו הראתה שתשיער מזוהם. גנס ביקש להכין רשימה של בדיקות — בדויות — של כל מיני חומרי-גלם, שהובאו לגיטו ונבדקו בכדי להימנע מאפשרות של זיהום. לרדע מזלנו, היתה צפויה סכנת בהוכחה שבאקטריות-גחלת נמצאות בשיער, סכנת שמא ידעיי-דבר, כמו רופאי ה„ס.ס.“ ימצאו את החוליה המווייפת. אולי יגלו שהחומר שבו נמצאו באקטריות-הגחלת נלקח מאדם חולה אבל חי, והבאקטריות ביחד עם תאי הדם הלבנים מפריכים את הטענה שהזיהום נמצא בשיער. אדרבה! תמונה מיקרוסקופית כזו מצביעה על נוכחות גוף חי ולא שיער מת. ד"ר גלמן

בילה שלוש יממות נוספות בכדי „לנקות“ את התרבית, להרחיק ממנה את הרקע של ריקמה חיה ולשנותה לתרבית נקה שבשיעור־לא־חיה.

גנס והפאחולונ הלכו אל הרופא המקומי של הי.ס.ס. איך דיברו ומה אמרו איני יודע — אבל הצליחו! באותו יום באה אל הגיסו יחידת עובדים שנשלחה על־ידי הי.ס.ס. הוציאו את משלוח השיער ושרפו אותו. המחסן טוהר ועבר חיטוי יסודי — ניסח גרמני, כהלכה.

כיומים אחר האישפוז מת החולה. סופר שאיש נוסף חלה, ספר במיספרת שברודניצקת. אמרו שיצא מהגיסו ופנת ליער ואייטם הפסוהו אנשי הנסטאפו, נהרג בפונאר.

ד״ר פרבוסקי היה הראשון שעמד על הסכנה הנוראה. הדיאגנוזה הנכונה, האישפוז המידי והמשאיות המוחלטת בסידור העניין הם שאישפוז את הטיפול, שבלעדי לא ניתן היה להימנע מאסון. המומחית של ד״ר גלמן, הנוריות בעבודתו, העקשנות שהדבר מוכרח להיעשות — ובקפדנות ובלי פגם! — יצרו את התוכחה ה„ורדאית“ (הבדדית), שבלעדית היה מתגלת הזיוף. התוצאות לא היו מאחרות או לבוא לגבי המשתתפים במלאכת הזיוף ואולי לגבי הגיסו כולו. צריך לשים לב גם לפעולתו של גנס. רק אוסץ־לב גדול, הגובל בחוצפה ותנובע מדאגה עמוקה וחשי־אמת לחיי האלפים שבגיסו, יכול היה לחנוק את האיש להתייצב בפני הגרמנים תרוצים — ולהצליח. ללא היסוס פעל — והצליח.

בפרשת ה„גחלת“ סולפו העובדות לטובתנו, ובמחציתן לא היה שמץ־אמת. כל זה בידעתו של גנס. כמו־כן הוא ידע, שהשפעתו העצומה בגיסו מסתיימת בשער ברחוב רודניצקת. מצידו השני של השער הוא חסר־אונים ככל אחד מאתנו.

ד״ר גלמן — ה„נאגאן“ שבו נלחם וניצח: המיקרוסקופ

חותני הוא שהלך עם גנס למיסקדת הנסטאפו. השתתף בפנישה עם הרופא הגרמני, ובמקרה הצורך היה מוכן להגיש הסברה מקצועית של מומחה. כשהיינו יחד בקיבולי שבטוטטוה ובמחנה האחרון בשמברג, שבנו במחשבותינו למאורעות הגיסו ולא אחת שאלתי על מה שקרה בחדר־הרופא. הוא השתדל להתחמק מדבר. הוא אהב את עבודתו, את המיקרוסקופ ואת הבאקטריות. בזכות המיקרוסקופ ראה את האמת, ואולי זאת היא האמת היחידה שהעין מסוגלת לראות. בהשתתפותו במלאכת זיוף האמת שבמיקרוסקופ ראה בגידה בידיד נאמן, כאילו רימה את המיקרוסקופ.

פעם ישבנו — חותני, אליושה ואני — ונחתנו על מה „שקרה שם“. חותני העניק את כל הכבוד על ההצלחה לגנס. „זאת תחת שליחותו“, אמר, „ורק בהכרעתו שאין דרך אחרת, אלא לאחוז את השור בקרניו — הצליח! ואם אנו נכריע“, המשיך חותני האופטימיסטי־מלידה, „שעלינו לחיות — נחיה ונספר ביציאת מצרים שלנו“. הוא לא זכה. כארבעה חודשים לאחר־מכן נהרג במחנה שמברג, המחנה הגרוע ביותר שראיתי. מת בשעת עבודתו במימחה ביער השחור. לפי

הסמאנטיקה הגרמנית הוא לא „נתרג“, אלא „מת“. העבודה הקשה, הרעב המענה, הקור בחודשי החורף בהרים, המיתו אותו — הגרמנים לא הרגוהו. הלך להציל את הגיטו ב„גאגאן“ שבידו: המיקרוסקופ. רק מעטים ידעו שבמפעלה הזיקף שלו הציל אלפים בגיטו ושעם מותו נפטר אחד מגיבוריו. האיש הסתלק וסודו אתו.

כעבור כמה שבועות מת גם אלוישה. שבנו מבית-מרחץ ארעי. היה זה המרחץ הראשון אחר כחצי שנה של דו־קיום בשיתוף עם כינים. הן היו חלק בלתי-נפרד מאתנו. היה חורף. ביום המרחץ הזריף החורף. המרחק מהמחנה לבית-המרחץ היה כשני ק"מ בערך. עם דמדומי בוקר יצאנו מהמחנה, חיכינו שעות על שעות לחיטוי בגדינו. שכנו למחנה בין-תערביים. מהתורים מסביב נשבה, הסתערה וייללה רוח קרה. כאילו כל יסודות הטבע קמו עלינו — ואין מנוס!

פרבוסקי נשא על כתפיו את בנו היחיד. מארק, בנו. היה אז בן ארבע-עשרה. בצאתו מהמרחץ החם לאוויר הקר ואפילו לא סמרטוט לגופו, נחלש, ואביו הרים אותו ונשא אתו אל המחנה. מהלך כשני ק"מ, אבל הפעם היו אלה קילומטרים ארוכים כי כמה מאלה שהיו בבוקר, כשפרבוסקי בא למחנה — מארק היה מת.

אלוישה ידע שעל כתפיו הוא נושא את בנו האהוב כשהוא מת. וגם אלוישה מת. הוא עוד עמד במיפקדים בצאתו לעבודה באפילת הבוקר ובשובו בחשכת הערב, עוד חיכה בעבודה לפרוסת הלחם ולמים החמים בשובו. כעבור ימים מיספר לא יצא עוד לעבודה, לא ספרו אותו ולא ניתנה לו פרוסת-הלחם. הוא מת פעמיים.

גנס והתנגדות — נושא שלא נאצה

העימות השני היה פחות דראמטי. זה היה תהליך ארוך, רצוף בעיות קטנות, לפעמים חדשות, לפעמים אלו מאתמול עם שינויים זעירים. זה היה עימות אטי, מתוכנן, והצלחתו הייתה תלויה בעבודה חדגונית של צוות. לא היו בה גיבורים וגבורות. הגבורה שבה הייתה תעקשנות להתגבר על המכשולים והמודעות שאין דרך אחרת.

זהו מעשה טיפוס-המעיים בגיטו.

אם נכונה דעתי שמטרת ההתנגדות היא עמידה נגד מעשי ההשמדה של האויב — הרי אז מאמינו להתגבר על המניפה, שהוכתרו בהצלחה, היו אחד ממעשי ההתנגדות החשובים בגיטו. למעשה, ההתנגדות אינה תלויה אפילו בתוצאות הפעולה. המגמה והרצון לפעולה הם שמהווים אותה. במשותף — ההתנגדות תמיד מצליחה. בכל מקרה קיים בה ערכה המוסרי שהוליד אותה. השיבותה בזה שהיא מלמדת את העם שאין המדוכא והמושפל והנידון למות יוצא לזירה בכוננות של „מוריתורי טה סאלוטאנט“*. הנידון מתנגד וסוכן להגן על חייו וכבודו ולעמוד על זכויותיו. כך נוצר ונשמר בעם טה מוסרי שהוא נצחי.

* „ההולכים למות מצדיעים לפניך“, קריאתם של הנלאדוואטורים בהיכנסם לזירה.

הדרך והאמצעים שבהם מתבטאת הנכונות להגנה וההגנה עצמה תלויות במצבו הפסיכי של המתנגד, בהשפעת הסביבה ואפילו בהודמגיות מקריות אלו או אחרות. יתר על כן: יש להתאים את התגובה, שהיא היא עצם ההתנגדות לפעולת האויב, איך טעם ואין תועלת לצאת נגד מכונות ירייה של ה"ס.ס. בדברי מוסר או בהסברה על זכויות האדם החופשי, ולכן חשכתי תמיד שהתגובה ההולמת ביותר לשונאנו, האויב הנאצי, הוא ה"נאנאן", והיוצאים אל היער עם נשק ביד היו בעיני, ונשארו כך, כעומדים בראש ההתנגדות.

אך אין זאת הדרך היחידה. יש דרך שניה ושלישית ואחרות: כל פעולה המונעת או בולמת השמדה — היא פעולת התנגדות. יש והמתח הדראמתי מבליט את גבורת המשתתפים, כמו במקרה של ה"נחלת", ויש שמתח כזה אינו בולט, אלא הוא בא לידי ביטוי בסבלנות איך-קצ, בפחד הפאראנואי ובאמונה שיש טעם והכרח במעשה. כזאת היתה הדראמה החשאית של טיפוס-המעיים בבית-החולים בגיסט. דראמה ממושכת, עם חולים מדי יום במשך למעלה משנה, עם פחד תמידי — שנא יתגלה סוד הטיפוס לגרמנים — וחרידה פאראנואית, "האם ייסצא מלשון בינינו?", כי כל אחד מאתנו הוא בשר-ודם, ולכל בשר-ודם ישנה נקודת-שבירה.

וזאת היא ההתנגדות האחרת ללא נשק ביד, והאמת היא, כי לא תמיד ראיתי בעבודה זו התנגדות, לפחות לא בגיסט. ככל שאני מתרחק משנות השואה, הבעיה "מה זאת התנגדות?" מתערפלת במקום לקבל צורה ברורה. כנראה, הבעיה אינה קלה ואינה פשוטה. ההתנגדות למסע הרצח הגרמני כוללת קשת רב-גונית של מאבק טוטאלי של כל העם, כי כל העם היה בסכנת הרוב הגדול של האנשים אינו רוצה להיכנע ולהשלים עם השקפת העולם הטבטונית שמשמעותה — מוות, וביודעין ובלא-יודעין מצטרף הרוב למאבק בצורה זו או אחרת.

בסוחני, שישנם רבים שאינם מסכימים לדעתי זו. אלה — ותכופות אף אני ביניהם — רואים את ההתנגדות רק בלחימה פעילה, אם מותר ונכון לסווג את דרכי ההתנגדות השונות למספר שלבים, אולי ה"נאנאן" מייצג את שלב השיא בסולם זה. יש אומרים שרק הדראמה של היוצאים ליער ונשק בידם, היא ששיכנעה את אומות העולם שלא היכינו למוות כצאן לטבח. ויש אומרים שהעבודה היומיומית על-מנת להבטיח הישרדות בחיים, לחם לגוף ורוח לנשמה, דווקא הם החשובים ביותר, כי ביצרו את קיומו של העם.

אלה ואלה מסכימים שבכל היבט שבקשת הרב-גונית של ההתנגדות ישנה תשובת הולמת ויעילה למעשי הרצח של ה"ס.ס.

הנשא עוד לא נמצא ותשאלת עוד תחזור ותישאל.

חבורת השישה נאבקת בטיפוס

התפקיד לספל במגיפה הוטל עלי בצו אולטימאטיבי, קיבלתי נגד רצוני, גם הבטיח לי כל עזרה שאודקק לה: אנשים מיוחדים, מקום מיוחד וסיוע מיוחד. ממני דרש רק אחת: בשום פנים ואופן אסור לאף איש לדעת או לדבר על טיפוס.

המעיים, לא בבית-החולים ולא מחוצה לו. אל ידובר על המחלה ואל יישמע שמה מחוץ לאותם מעטים המשתפים פעולה ב"מיבצע-טיפוס". לעזרתי התנדבת ד"ר שליט-אלכסנדרוביץ. היא היוותה עבורי תמיכה מוסרית ומנשית (מבחינת הידע הרפואי ומבחינת הידע האדמיניסטרטיבי) ובלעדיה לא הייתי רוצה ולא הייתי יכול למלא את תפקידי. יתירה מזו: נרצתי ברופאים הקשישים ממני וביקשתי עזרתו של ד"ר שומליסקי. הוא היה פעיל בשנות מגיפת-הטיפוס בוויילנה אחר מלחמת-העולם הראשונה. לדאבוני, אחר שכונות מיספר, כשאגף הטיפוס נתמלא חולים ומיספרם עלה לשלושים ולפעמים ליותר, הסתלק שומליסקי מעבודתו. בגילוי לב אמר לי, שאינו רואה סיכוי למאמציו להתגבר על המגיפה, וסופו של דבר שהנסטאפו יבוא ויעשה מה שיעשה". נימקתי בפני גנס שהתפטרותו של שומליסקי קשורה במצב בריאותו.

ד"ר שומליסקי נבחל, כולנו היינו מודאגים ומבוהלים, אבל שומליסקי גיסה למצוא מישלט. לפחות, זמנית, מצאו. ד"ר שומליסקי מת כשנת לאחר-מכן באחד המכנות באסטוניה.

הרביעי שהוכנס בסוד המגיפה היה ד"ר גלמן, סומחה לפאתולוגיה. בתנאינו היו הברחיות בדיקות פאתולוגיות על-סמך לחיכה — ובמחירות — את הדיאגנוזה. ב"אגף" (כך נקראה מחלקת חולי-הטיפוס, ולא היה איש — לרבות גנס — שמצא צדו בפשר לשנות את שמה) היו שלושה חדרים ופרוזדור, שאף הוא שימש לפעמים חדר-חולים זמני. לא היתה לנו האפשרות לאשפו לשם הסתכלות, "חשודי-טיפוס". זקוקים היינו לדיאגנוזה מיידית, וד"ר גלמן היה היחיד בגינו שיכול היה לקובעת. הרבה שנים היה ראש המחלקה לפאתולוגיה בבית-החולים על-שם סט. יאקוב בוויילנה, החשוב והמעולה בין בתי-החולים העירוניים ותכופות שיתף פעולה עם מירפאות האוניברסיטה. מכאן קשריו האישיים ויחסיו הידידותיים עם מומחי הפאתולוגיה שבין הפולנים; מהם היה מקבל עזרה, שבלעדיה לא היתה בימים ההם כל אפשרות לקבוע דיאגנוזה רחופה. הנסיוב הנחץ למבחן-יודל היה חיוני — ורק ד"ר גלמן ידע איך ומאין לקבלו ולהשתמש בו.

סדלים ויה החמישי בחבורתנו. את גנס היה רואה כל יום בכחנית שגריר-מדוח על ענייני בית-החולים. החלטנו לא לשנות מהמנהג הזה, כדי להימנע מחשדות בעיני כל אלה הנמצאים סביב לרודניצקה 6 ומרחרחים, "מה חדש בגינו?". סדלים המשיך בפגישותיו עם גנס באותה שעת בכל בוקר, לדו"ח חרגיל צורפה פיסת-נייר ובה נתונים בכתב-סתר (המיספרים ערוכים בסדר אלפאביתי: א' משמעו 1, ב' — 2, ג' — 3, וכו' וכו'). הנתונים האלה מסרו: (1) את מיספר חולי-הטיפוס ביממה האחרונה; (2) את מיספר החולים שמתו; (3) מיספר החולים ששוחררו ביממה האחרונה; ו- (4) את מיספר חולי-הטיפוס המאושפזים.

הכנת הרשימה ("פיסת-הנייר") היתה תפקידי. מהרשימה קרא סדלים לגנס את המיספרים וזה האחרון יש והיה רשם משהו לעצמו ויש שהיה רק מקשיב. הרשימה היתה מושמדת. בניגוד לפקודתו של גנס שמרתי העתק אחד בשבילי, כשם שכתבתי, רשמתי ושמרתי על כל החדשות בבית-החולים, בין שהתייחסו ישירות לענייני החולים ובין אם לא, באותו זמן חשבתי שלנתונים האלה תהיה

אולי חשיבות: אפשרות לחדור ולהבין את החיים-לא-חיים שבגיטו. רבים מתושבי הגיטו חלו במחלת „זכרונותי“ — ואני ביניהם, את כל הניירות הסמנתי מתחת לאחד מעמודי האבנים שבמרתף, שעליהם הוקם בניין בית-החולים. אולי נמצאו הניירות, אולי הושחתו או נשרפו, ואולי נרקבים הם אישם מתחת לפני הרחוב שמחוץ לחומה.

גם היה השישי שנמנת על החבורה הסודית של „מיבצע טיפוס“. מובן, שכולנו ידענו שמלבד לשישייטנו כל עובדי ה„אגף“ ידעו מי הם החולים ומתי מחלחם. היה רופא נפלא, ד"ר לוינסון, ושלוש אחיות שהתמסרו לעבודתם. היה בלבריסקי הרוקח, שהתנדב לארגן את הכביסה, אולי המסוכנת שבכל הפעולות. היה סגל מטפלים בחולים ועובדים ב„אגף“ כיום ובלילה, והיו משפחותיהם וידידיהם ועוד רבים מתושבי הגיטו — וכולם ידעו על המחלה, אבל המלה „טיפוס“ לא נשמעה. בגיטו היו המיד כאלה שידעו את הסודות הכמוסים ביותר וידעו אותם מן המקורות המהימנים ביותר, ושמו על חולים מסוכנים שאושפזו ושבו הביתה או מתו, אבל המלה „טיפוס“ לא נשמעה. היה „אגף“, ובו חולים: חולי ה„אגף“.

באותו זמן, כאשר התארגן ה„אגף“, כבר היו בבית-החולים כעשרים חולי טיפוס-המעינים. אני משער, שבמקומות שונים בגיטו נמצאו עוד עשרה או יותר חולים שלא אושפזו. המגיפה הגדולה של אפריל-מאי שמלפני פרוץ המלחמה הגרמנית-רוסית טרם נשכחה. חולי טיפוס היו בגיטו למן היום הראשון שנמסרנו בין החומות. היו חולים שאושפזו בבית-החולים עוד לפני שזה נמצא בתוך הגיטו. אלה היו משרידי המגיפה הגדולה: אלה מהם חולים ואלה מחלימים, והיו „סתם“ חולי-טיפוס.

תושבי הגיטו, רובם ככולם, ידעו שעל סף החדר שבו נמצא חולי-טיפוס רובצת סכנת משולשת: סכנה לחולה, סכנה לבית-החולים וסכנה לגיטו. סכנה — משמע: סכנת לגשש. אבל לא כל תושבי הגיטו הבינו שהחולים הנמצאים בבתיהם בטיפול קרוביהם — הם-הם מקור המחלה ומפריצי ברחבי הגיטו, כמו שריפה מתפשטת; כפרט כשעטר נפשות במסווע „התגוררו“ צפופים בחדר אחד, חכופות בלי מים, ולרוב גם בלי כווב. אירגון המחלקה לחולי טיפוס שינה לגמרי את דעתם של אנשי הגיטו, גם של החולה וגם של קרוביו: ההבנה שבחשיבות האישפוז וסכאן הנטיה לאישפוז מידי שבוצע ללא חוקים וגזירות וכוח משטרה.

ה„אגף“ נבחר למקום המחלקה החדשה. לפני הגיטו היה זה כחסן לחומרים ישנים ומיושנים מכל המינים, חומר „שאליו-פעם-יחיה-שימוש“, וחומר ללא ערך כלשהו, אבל הבל להשמידו. החומר הוצא והמחסן היה לחדרי-חולים, ל„אגף“. הבית הקטן, שהיה תוספת ללא חשיבות, נעשה לבניין המרכזי בבית-החולים. היו בו שני פתחים: אחד מהחצר הפנימית, אותו סגרנו והסוינו מבפנים ומבחוץ, כאילו מעולם לא היה. את הפתח השני (הקטן יותר ופחות ניכר), שכרגיל לא השתמשו בו, היה פתח לשער, ואותו השארנו בלי שינוי. האפילת-למחצת ששלטה בשער עזרה בשמירה על סוד ה„אגף“ ובתרחקת האלת המתעניינים ואת ה„מה פה?“ של הסקרנים.

סטאטיסטיקה גולמית

את הפרטים אני מביא מזכרוני. היכנתי אותם לוועידת „השישה“ לפני שלושים ושש שנים, לוועידה שהתקיימה ביום שבו שוחרר החולה האחרון מה„אגף“. אין במיספרים דיוק יתר — אלא לשם הדגשת חשיבות המיבצע.

כ־16 חודשים השתולל הטיפוס בגיטו: מיום שפתחנו את המחלקה עד חגיגת הסיום. במשך הזמן הזה אישפזו ב„אגף“ מעל לחמש מאות חולים. האוכלוסיה בגיטו מנתה אז, בממוצע, כ־15,000 נפש. שיעור התחלואה שווה 30:1000, בהשוואה למגיפת אפריל-מאי שלפני פלישת הגרמנים. השיעור אינו גבוה, או (לפני הפלישה) היו מעל ל־9000 חולים מתוך אוכלוסיה שמנתה אז כ־200,000 תושבים ושיעור התחלואה 45:1000. נוסף לכך: התחלואה של 500 בגיטו נמשכה כ־16 חודש, לעומת ת־9000 בשלושת חודשי המגיפה הקודמת. מכאן: כוח ההתקפה של המגיפה (שיעור התחלואה באוכלוסיה מסוימת ביחידת-זמן מסוימת) היה בגיטו, יחסית, לא נורא. אבל תנאי האישפוז, הפיקוח הקפדני בבית-החולים, חוסר כל עזרה בתרופות, בהשגחה ובתזונה נכונה והטיפול העוקב הדל, הקשו על פעולתנו ללא כל השוואה עם מה שקרה באפריל-מאי. וחשוב: עבודתנו נעשתה בסודיות חמורה, שידועה היתה לרבים מתושבי הגיטו, ואיממה, כל רגע, בהשמדה.

בממוצע בילה חולה בבית-החולים קרוב ל־30 יום, כשבוע יותר מבשעת המגיפה הגדולה. שתי סיבות גרמו לכך: ראשית כל, האישפוז בגיטו בא מיד, כי מקור ההדבקה היה ידוע (בלי חקירות אפידמיולוגיות) והתכרה להרחיק את החולה מסביבתו המצופפת יתר-על-המידה היה תנאי בל יעבור, אם רצינו להצליח במיבצע; שנית, במחלקה הפאתולוגית שלנו לא היתה אפשרות לקבוע מי מן העומדים להשתחרר יישאר „מעביר-מחלה“ או הוא כולו כשר מבחינה סוציאלית-אפידמית. לכן החלטנו להאריך את האישפוז ועלידי כך להקטין את הסיכון שבשיחזור „מעבירים“.

שנים לאחר-מכן שוחחתי על הרעיון הזה עם יודע-דבר, מומחים בפאתולוגיה. לפי דעתם לא נקטנו בגישתנו זו אמצעי זהירות מציאותיים נגד הויהום, הם, המומחים, חושבים שבשבוע ימים בלי תרופות אנטי-ביוטיות של דורנו עכשיו אינו מספיק על-מנת לשנות „מחלים-מעבירי“ ל„מחלים-תמים“. הפאתולוגים נוטים לחשוב, שהצלחנו בעצירת המגיפה הודות לעובדה שרוב חוילגאים חוסנו באופן טבעי, במרוצת השנים הרבות שחיו במגע מתמיד בקירבת טיפוס אנדמי; כאילו מלאי האנשים שיש לו עוד הסיכוי לחלות בטיפוס אזל כבר בחילנה.

במיבצע הזה לא היה מתח דראמתי. ואם היה, עין לא ראתה אותו. אבל יש לחקור בעניין ולהבחין בדראמה. כל חולה, במשך זמן מחלתו, יום אחר יום, נמלט במשך שלושים יום בממוצע, נמצא בעצמו בסכנה וסיכון את חיי כולנו סביבו. והיו 500 חולים והיו ימי-חולי-טיפוס כ־15,000!

לכל חולה היו שתי כרטיסיות רפואיות, אחת בדויד, תלויה כרגיל למרגלות מיטת החולה, ובה רשומה דיאגנוזה בדויד. הדיאגנוזה ש„לעין“ תאמה את מראה

החולה באותו יום. הכרטיסיה הבדויה כללה עקומות חום ודופק בדויות ותואמות ל"עין" את הדיאגנוזה ואת התנהגות החולה באותו יום. הכרטיסיה השניה היתה אצלי ובה הוחלף שם החולה למיספר, ולא היה צורך בדיאגנוזה — כי הרי היה "חולה-אגף", ועקומותיו היו נכונות. את הכרטיסיות הבדויות שיניתי כמעט מדי יום בימי עלי-מכת להתאים את השקר שעל הנייר אל האמת שבמיטה — סן יבוא רופא גרמני הסתירה שבין הנייר לחולה תשים לאל את תכסיסיו.

תכופות היו באים גרמנים לגיטו. הכתובת הגדולה על השער בחומת, ברחוב רודניצקה, "היהודי, רובע יהודי, מחלות מידבקות", כאילו החרידה אותם. אפילו ההערה למטה "Verboten", אהובת גפשו של כל גרמני, לא החרידה אותם. היו באים יחידים וקבוצות; אלה להסתכל ב"גן-החיות" החדש, אלה לעסוק במסחר "שחור" ואלה סתם לבלות את זמנם החופשי וליהנות מתופעה מיוחדת במינה: תל-גמלים-אנשים נעים ומתרוצצים בכל הכיוונים בלי מטרה ובלי טעם. מראה שלא יישכח. ונדרבאר!

היו באים גרמנים בוועדות שונות ובדרד-כלל ביקרו במשרדי הגיסו וגם בבית-החולים. וכשהיתה באה ועדת-רופאים, היה להם ד"ר סדליס מורת-דרך. ולא היה איש כמותו שבכוחו היה לכונן את חברי הוועדה המבקרים לפי רצונו שלו. לחברי הוועדה הראה את היפה והנעים והמוצא-הן בעיניהם ותפסו כשרות מאת אחוה! ואפילו בביקוריהם סביב ה"אגף" ראו רק את נט שסדליס רצה שיראו ושמעו רק מה שהשמיע להם.

ובכל זאת קרה פעמים שנכנס רופא גרמני ל"אגף", ובשתי הפעמים הללו היו אלה רופאי-גסטאפו הבאים מלכתחילה למצוא "משהו", ומתחילים בשאלות מפחידות. סדליס היה באותה שעה באולם הניתוחים. ברבעים הראשונים תפס ממני הרופא הגרמני את רסן הפיקוח: שאל שאלות וכיוון אותן לאן שרצה. הוא דרש תשובות, תשובות לשאלות ("כן" או "לא"), בלי הסברה ובלי המקנות. מבוכתי היתה עקב-אכילס שלי והוא מצא אותה. הטיל ספק בתמימות ה"אגף", בדק את הכרטיסיות המסולפות, שאל שנית ושב ובדק, חשבנו, שלעבודה המטרידה של בידוי אלפי כרטיסיות אין טעם ואין תועלת — אבל הפעם הטירחה השתלמה. מהבחינה יצאנו זכאים. רופא הגסטאפו עזב את ה"אגף" כשהוא מרוצה.

בפעם השניה נמצא סדליס ליד רופא ה"ס.ס." הוא הרחיק את כל המכשולים מהדרך: פניו לבשו ארשת שליוותה אלה שידעוהו ראו צל של צער על פניו, אך הרופא הגרמני ראה חיוך בעים על-פני איש שאין לו דאגה בחייו.

ה"אגף" נסגר בתגיות. היתה חגיגה לששת אנשי הוועדה, לכל המטפלים בחולים ולמזמנים מסויימים מ"צמרת" הגיסו, מה"ינדראסט", מהמשרדה וממשרדים אחרים. כבר מזמן היינו זקוקים למסיבה חגיגית ממין זה. ד"ר ברודצקי, יושב-ראש המשרד הסאניטארי בגיטו, עמד בקשר מתמיד עם המימשל ברודניצקה. לדעתו, בעיית הבריאות מאבדות והולכות מחשיבותן בעיני השליטים. "חשיבות" משמע: לא רק ה"תעודה" לעבודה (ותכופות ערכה שווה לזכות לחיים) ולא רק המשכורת, שלרוב העובדים היוותה את האמצעי היחיד שבו נקנה הלחם היומיומי; מהות

החשיבות התבטאה ביחס החיובי לצורכי משרד הבריאות והסיוע המתמיד לכל המשרדים, ובראש וראשונה לבית-החולים, המחויבות הגדולה בתיכנון כל תקציב הבריאות.

חשבנו שהגיגה כזו, משולבת בהסברה על פעולותינו השונות בכל שטחי הבריאות, תעזור לתמריץ את ה"יודנראט" לפעול לסובתנו. שייצנו את השם, הגיגת הסיום" ל"הגיגת הפתיחה" — פתחנו מחלקה חדשה לצורכי אישפוז בגיטו (כי במלח "סיום" טמון גרעין של חשש ויש בה סכנת: "סיום של מה?...").

להגיגה קדמה פגישת תועדה. גנס תביע תודתו לתועדה: "ואני אסיר-תודה לגבורתכם ולנצחונכם...". נכון הוא, שלא קיבלתי את האולטימטום מרצוני התופשי, אבל ברגע זה שמחתי לעובדה שעל-כרחי נמצא אני בין "השישה". בסיום החלטנו: א) ה"אגף" נסגר. איננו ולא תיה! ב) המסיבה הזו נערכת לשם "פתיחת מחלקה חדשה" והטבת מצב הבריאות בגיטו. ג) איהוד שלושת המשרדים המתוכננים לצורכי הבריאות בגיטו תחת גג אחד: יושב-ראש המפעל המאוחד וקצין-הקישור עם היודנראט — ד"ר ברודצקי; אחראי לצורכי המרפאה וכל פעולותיה בתחום חולי-חוק — ד"ר פרבוסקי; ואני — אחראי לאישפוז (הן רשמי והן חשאי).

גנס סיים את פגישתנו ובקולו נשמעה אזהרה: במסיבה (בעוד כרבע שעה) ישתתפו אנשים שמוטב שלא יבינו ולא ידעו מה שקרה ומה שקורה, וביניהם יהיה אחד "שאסור לנו לעורר בו שמץ של חשד באמת". כולנו ידענו מי הוא האיש: ראש משטרת-הגיטו דסלר.

ד"ר סדלים פתח את ההגיגה והודיע שמצב הבריאות בגיטו הוא טוב, שכל המשרדים אוחדו בראשותו של ד"ר ברודצקי, "יהיה עוד יותר טוב", ועוד ועוד... מי שלא ידע מה שקרה האמין לכל מלה שאמר סדלים. אני ידע מה ידע דסלר לפני בואו למסיבה. סבורני שלא ידע דבר, ואני בטוח שלא הבין דבר ממה שדובר בשעת המסיבה, שיכור היה בבואו ושיכור היה בצאתו.

דסלר

זאת היתה הפעם הראשונה ששמעתי מפי גנס, שיש להיזהר בנוכחותו של דסלר ולהימנע משיחות העזות המתייחסות לענייני הגיטו. בשעת שיא המניפה, כשמיספר חולי הטיפוס הגיע לארבעים, בא אלי ברודצקי והזהיר אותי להקפיד על כל הירידות הבאות מה"אגף" שלא יגיעו לאוזני דסלר. בזמן ההוא לא ידעתי על דסלר ולא שמעתי עליו והוא טרם היה ראש המשטרה, אך כנראה היה כבר במשטרה ונחשד בעיני היודנראט. עצתו של ברודצקי היתה בנוסח "כבדו ותסדרו" — והדגש על "תסדרו".

סנך לשיחתי עם ברודצקי התחילו בגיטו מדברים שהגסטאפו דרש מננס לתעלות את דסלר לדרגת סגן-מפקד המשטרה. אמרו, שדסלר הוא איש הגסטאפו ותפקידו לעקוב אחר תנועות ופעולות חשודות, אתר מעשיו של גנס ואחר הטיפוס,

איני זוכר, אם היתה לי ולו פעם אחת, ההזדמנות לדבר עם דסלר, איני יודע מה היו היחסים ההדדיים בינו לבין גנס: מי שמר על מי, מי עקב אחר מי ומו נזהר ממי. בטיקרוֹגִיטו — בבית־החולים — אמרו שבמשחק „החתול והעכבר“ בין השניים, לא ידוע מי הוא החתול ומי העכבר.

נחתי אֶמֶן בדברי גנס והתרחקתי מכל קשר עם דסלר. גנס דרש ממני, שאם דסלר יבוא לבית־החולים ללא־ליווי עלי להפנות אותו לסדלים ולהימנע מכל מגע אתו בענייני בית־החולים. „חסר לך החוש הדיפלומאטי של סדלים“, היה אומר, כאילו כדי להצדיק את דבריו.

פעם דרש דסלר מסדלים רשימה יומיומית של „תנועת החולים“: השם, הכתובת, הדיאגנוזה, תאריך האישפוז ופרטים נוספים. סדלים העביר אלי חובת זו, ואני שאלתי את גנס למטרת הרשימה. „הכתוב“, אמר לי והלך. בערב שב לבית־החולים ויעץ לי להכין כל בוקר שתי רשימות. אחת שכונתה „3“ (ג — גנס) בשבילו, וזה היתה הפתק ה„מיוחד“ שהוא קיבל אישית מסדלים; השנית שכונתה „4“ (ד — דסלר), כללה את הפרטים שהוצא (דסלר) רצה, חוץ ממצולות מידבקות.

איני יודע מה היה יחסו של דסלר אל המחתרת. בהיותי במחנה שטוטהוף (סוף קיץ 1943) פגשתי וילנאים שלא נשלחו לאסטוניה, מהם נודע לנו שדסלר נהרג בידי אנשי המחתרת.*

ד"ר ברודסקי

ד"ר ברודסקי היה מנהל בית־החולים בשבועות הראשונים של הגיטו: בתקופת התהוירובותו, כשהמניינים אנשים זרמו לשטח הקטן והמוגבל, שלמעשה טרם יוצבו גבולותיו. זה היה עוד טרם תוקמו חומות הגיטו — אבל מעבר לחומות המדומות כבר ירו. ירת כל מי שהיה בידו כלי־יריה: גרמנים, פולנים, ליטאים, אוקראינים, ואולי גם אחרים. מכנה משותף אחד היה לכולם: מטרת היריה — היהודי.

איני יודע מי מינה את ד"ר ברודסקי למנהל בית־החולים; דומני שהיה זה אויס; ואני בטוח שלא היה אחר מוכשר יותר לתפקיד זה ממנו. הוא עמד על משמרתו יומם ולילה, בלי הפסקה ובלי סנוחה, תמיד מוכן לעזור. תמיד מצא מקום לנוקם לבית־החולים, תמיד מצא אוכל לרעב וסיבה להשאיר את הוקוק לכך תחת הגג הבטוח. מטיפול מקצועי של רופא ועד לסידור חדר־החולים חדשים — בכל השתתף, במחוז ובנפשו ובשתי ידיו.

היכרתיו ואהבתיו. חבל שרבים מרופאי וילנה ראו באישיותו חולשה ואפילו תכונה שלילית, שאינה תואמת את התנאים הקשים שבגיטו. לדעתי זכה לשבח גדול: „א. מענטש“ (אדם). בעבודתי בבית־החולים הייתי קרוב לו ולמדתי רבות

* דסלר התחבא, אחרי חיטול הגיטו, ב„מליצה“ שהתקין לו ולמקורביו בעיר. הפארטיזאנים היהודים עמדו ללכדו ולהעמידו לדין בעיר, אך הגרמנים הקדימו לבלות את המחבוא והרגו את המסתתרים ודסלר ביניהם. — המע.

ממנה רציתי לקלוט ולספוג מכותו: מיוג של שיקול דעת ותחושה עמוקה כאחת.

בסוף 1942, כשבויילנה ראינו כבר סיכוי להדברת הטיפוס, אירגן גנס משלחת של ארבעה רופאים לבקר במיספר עיירות שבסביבת וילנה. מטרתו המוצהרת מסע אנטי-טיפוס. שתי בעיות עמדו לפנינו (חברי המשלחת): סכנה אישית, נופית; וסכנה ציבורית, מוסרית. אשר לראשונה — מילא! גנס בחר במשלחת מסר לנו „אישור ברזל“ התום ומאשר בחותמות הסמכות האזרחית וסמכות הגסטאפו. הסכנה השניה היתה היפותטית אבל לא בלתי אפשרית, הדאיגה ועוררה חששות: נגיד שנמצא בעיירות חולי טיפוס, ונגיד שנודיע עליהם בדו"ח מנסיעתנו לגנס (ורק לגנס) — מה יהיה אם גנס יטעור את רשימותינו לשלטונות הגרמנים? אפילו אם יעשה הדבר לבטיחותו של גינו וילנה? מה יקרה בעיירות? לחולים, לבתי-החולים, לתושבי העיירות?

השאלות האלו לא היו בטולות יסוד. בגינו דובר על מקרים שמשנודע לגסטאפו על חולי טיפוס, היו מעלים באש וישורפים את בתי-החולים על חוליו ומטפליהם גם יחד. אימת הטיפוס היתה תלויה באוויר, והסתייגותנו המוסרית היתה נכונה ומוצדקת.

בראש המשלחת עמד ד"ר ברודסקי ודבר זה הניח את דעתנו. היינו עוד שלושה במשלחת: ד"ר טולה רוביק, ידיד קרוב לי מלפני המלחמה, ד"ר זיידלר, פליט מווארשה, ואני, כולנו ידענו שהשתתפותו של ד"ר ברודסקי במיבצע זה היא הערובה המוחלטת שלא יקרה דבר שאינו כשורה.

וכך היה. ביקרנו בחמישה ניטאות ובכמה מחנות קטנים. בכל אחד מהם היו מיספר חולי טיפוס. רק בשני ניטאות היו רופאים. ביתר — כל בעיות הבריאות והמחלות הוטלו על כתפיהן של האחיות והן החגברו על הקשיים בלי פחד ובלי תלונות. הוראותינו בתחום הבידוד, הטיפול והסוואת הסקרים התקבלו ברצון ובתודה.

למחרת שובנו מהנסיעה הכנו את הדו"ח. ד"ר ברודסקי עיברו וטיהרו בכדי שלא יימצא בו ולו שמץ של אי-ודאות, שמישהו אינו בסדר גמור. הדו"ח נמסר לגנס.

היתה זאת פעולה פשוטה ותמימה לכאורה וגם סופה היה תמים, אם כי סולף, בכל זאת הפעולה כללה בתוכה גרעין של בעיה מוסרית, שלו היה גדל — הית תופך להיות מסוכן, וטוב שהגרעין לא גדל.

דילמות של אסור ומותר

עוד פעמיים נקלעתי לסבך בעיות שבתחילתן נראו פשוטות ותמימות, אבל בטרופת הזמן הסתעפו והסתבכו והפכו להיות שאלות חמורות. כשניסיתי למצוא לתן פתרון הן עלו לרמת חשיבות עקרונית: למי ישנה הרשות להכריע „מי לחיים ומי למות“? אמת, מבחינת המיספר של האנשים המעורבים בבעיה זו של הספקת

תרופות אין להשוותו עם מאות ואלפי הנמשות הנחונות בידי היודנראט. אבל הבעיה אינה במיספר האנשים, אלא איך לספל בעקרונות אנושיים. לא ניתנת הרשות לאדם להכריע בגורלו של אדם שני, והעיקרון שולט במידה שווה בחיי היחיד כבחיי הרבים. אין בעיקרון נוקם לגמירות או לווייתור בגלל המיספרים.

לא זכור לי מתי בדיוק העמידוני חובותי בבית-החולים בנסיון ראשון. היה זה איראז באביב 1942. בדרך-כלל היינו מתאספים פעם בחודש על-מנת לתכנן את צורכי בית-המרקחת ולהתאים את חלוקת התרופות לאפשרויות וכמויות האספקה. בפגישות אלו השתתפו: הרוקח פרומקין (מנהל בית-המרקחת בגיטו), רובינשון (יהודי קובנאי, בן-חסות של אוסט בבית-החולים) שהיה מומחה להספקת מיצרכים מסוגים שונים שהכנסתם לגיטו נאסרה, ואני — בתוקף משרתי. הדאגה היתה חסרת: איך לספק את צורכי בית-החולים והמרפאה בתרופות. ההספקה הרשמית של תרופות „בשביל היהודים" נפסקה בסוף שנת 1941, כשלרשה חודשים אחרי שנבעל שער הגיטו. קרה פעם שהגשתי ליודנראט רשימת תרופות שבלעדיותן קשה לספל בחולים; ד"ר מילקוביץקי, איש ציבור נכבד בוויילנה וחבר היודנראט בגיטו, הקשיב לדברי ותלונותי, לקח מדי את הרשימה וסבלי להתבונן במה שכתוב בה, אמר: „מי יתן ויהיו לי הדאגות שלך", ותחזיר לי את הרשימה. עכשיו נדמה לי שהוא צדק.

חודשים מיספר לאחר-מכן, אחר ה„פוטש" בגיטו (בקיץ 1942), שהת מילקין-נוביצקי יומיים בבית-החולים. זקיק היה לזמן, בכדי להימלך בדעתו אם להמשיך את פעילותו ביודנראט תחת הגהלתו הרודנית של גנא או להתפטר ולהסתלק. או הזכיר לי, בנוסח המתוחכם שלו, שתורפות אינן תנאי-כרחיים. ביחס למחלתו — צדק: מחלת-ההמתנה „עד יעבור זעם" משתפרת מאלית — עם הזמן.

את הרוקח פרומקין היכרתי בוויילנה לפני המלחמה (1939). בפגישות החודשיות שלנו בגיטו למדתי להוקיר אותו ואת מסירותו לתפקיד. המיפגש באותו יום אביבי היה שונה. פרומקין לא הביא אתו את הרשימת הרגילה (של „אלו הן התרופות הנחוצות שאפשר לקבלן, ואקבלן" ו„אלו הן התרופות הנחוצות שאי-אפשר לקבלן, אבל נקבלן", והיה מוסיף ש„אם לא נקבלן — יימצאו תחליפים"), וכן לא הביא אתו את האופטימיות הרגילה שלו. פניו קדרו בבואו ובלי הקדמות הציע להקדיש את פגישתנו זו לבעיה אחת בלעדית: בעיית הסידון. הוא הודיע בקצרה וללא ויכוח כי בעוד כחודשיים נעמוד בפני חוסר בסידון, שאין להשיגו ואין לו תחליף. הוא רואה רק אפשרות אחת לסילוק הסכנה, והיא: חלוקה ראציונאלית של הסידון שעדיין ישנו.

בשנים התן (תחילת שנות הארבעים בגיטו המנותק מהעולם) נחשב הסידון לתרופה היחידה שיש בטהרה להציל חולי-שחפת ממוות, או לפחות להאריך ימים. עכשיו אין הדבר חשוב עד מה הטיפול הרפואי הזה היה באמת מועיל או מציל ממוות — אבל ישנו ערך רב לעובדה שזאת הייתה אז דעת הרופאים ודעתם של החולים ומשפחותיהם בגיטו. היה ברור: אם אחר חודשיים נישאר בגיטו בלי סידון אזי כל חולי השחפת בגיטו צפויים למוות, אלה במקרהם ואלה מאוחר יותר. נותרה רק אלטרנטיבה מעציבה: להגביל את כמות הסידון הניתנת לכל

חולה, אם עליידי הקטנת המנה בתרופה או עליידי הקטנת מיספר החולים מקבלי הסידן. כמבט ראשון נראית הדרך הראשונה צודקת, אבל אין לה ערך מבחינת רפואית: התרופה יעילה רק אם יש בה כמות מסוימת של סידן; מתחת לרמה היעילה — יעילות התרופה היא אפסית. הדרך השניה היא חלקלקה. היא דורשת לשלול ממספר חולים את הסידן. כדי להאריך את חייהם של מיספר חולים אחרים. ובכן למי הרשות להכריע: למי סידן ולמי לא סידן? למי ניתנה זכות ההכרעה האלוהית: מי לחיים ומי למוות?!

ביקשתי לדחות את הדיון בהצעה זו לשבוע ימים. היכנתי שתי רשימות. אחת עם קריטריונים שנראו לי חשובים להערכת מצב החולים: גיל התחלה, הסיבויים לפרוגנוזה טובה, פעילות החולה בחברה ועוד; איני זוכר את כלם. כנראה יש לקריטריונים (דומים לאלה) משמעות, כי גם היום בוויכוחים על עריפות חולה מסויים להשתלת חיונית לוקחים בחשבון את אותם קריטריונים. ברשימה השניה היו שמותיהם של שישה אנשים שבחרתי לשחפש בפגישה תאמורה למצוא קנדימדה צודקים יותר לחלוקת החולים. אלה היו: שלושה רופאים מומחים לסחלות פנימיות, בעלי עמדה באוכלוסיה כולה ובין הרופאים (שניים מבית החולים ואחד מבחוץ), הרביעי היה רב שהיכרתי והתיידדתי בביתו של הרב חיים-עוזר גרודזינסקי, בעת מחלתו האחרונה (פסח 1941); החמישי היה עורך-הדין גרישה ישונסקי, ידידי מימי האוניברסיטה בוארשה ואחד מחברי הידנראט בוויילנה; ואני — השישי. דעתי הייתה, שמחובתו של ד"ר סדלים לטפל בעניין, או לפחות להשתתף בפגישה, אבל הוא התעקש וסירב: „תרופות אינן בתחום ידיעותי...“

לנאספים הסברתי את תשיבותי של הסידן לטיפול בחולי שחפת (בהתאם למת שמקובל היה אז כ„חשוב“ או „חיוני“), הדעתי על הכמות המצטמצמת וחולסת ועל אי-התצלחת בנאספיו להשיג את החומר וגמרתי בהבהרה על התוצאות האכזריות העוללות לבוא. בסוף דברי ביקשתי שיעזרו לנו — האחראים לטיפול בבית-החולים — בפתרון הבעיה. לפני הפגישה החלטתי שלא אציע הצעות ולא ארמז על האפשרויות הבלעדיות שעליהן דובר באסיפה החודשית הרגילה. אצטמצם רק בדיווח „יבש“ בלי שמץ של מעורבות אמוציונאלית. כמעט שהצלחתי.

בחרר השתלשח דממה. איש לא פתח את פיו. הדממה העמיקה יותר ונעשתה מתוחה ועצבנית, דממה שהפחידה אותי.

הראשון שדיבר היה הרב. הוא אמר שאלוהים הוא הנותן חיים וחלוקת חיים; ורק הוא, ולא אחר, יודע מתי לתת ומתי לקחת. ורק הוא ולא אחר יודע למי לתת ומתי לקחת. והוא פסק, שלנו, הנאספים פה בחדר, אין לא הרשות ולא הכוח המוסרי לתפוס שלטון שלא כדין ולהשתמש בכוח אלוהי — אף אם נראה שאין דרך אחרת. בכל זאת הבטיח שהוא יישאר אתנו „עד שבעזרת השם נמצא פתרון ללא חילול קדושת אלוהים“. שני רופאים קמו ממקומותיהם, כששתצנות גלויה על פניהם, ועזבו את החדר כאות מחאה נגד „הגישת תבלתי-הומאנית של סרגאצ'ווי“, על סף החדר שאלתי, אם לפי דעתם מוטב להמשיך את חלוקת הסידן ללא כל מיון, עד שייגמר החומר? „תעשו מה שתעשו“, אבל אין ברצוננו להשתתף במעשיכם“, חשבתי על „מה העבודה הזאת לכם? לכם ולא לי...“ קלת יופה היא

העמדה שאינה דורשת אחריות. ימות מי שימות ויחיה מי שיחיה — וידינו נקיות. וכך עזבו את החדר גם ד"ר גרשוביץ גם ד"ר רוצ'ניק.

הרופא השלישי, ד"ר ברודסקי, היה איתן בדעתו, שהבחנה שיטתית טובה מלתשאר את הבעיה ותוצאותיה לגורל. ישונסקי ניסה להצדיק מיון מנקודת־ראות משפטית. הרב שיסע אותו: „אין חוק מעל תורת משה ו”

הנאספים התפזרו. התנגדותי הוכנעה עוד בטרם הובהרה. זריקות הסידן הספיקו לתורשיים נוספים ואחר־כך אולו. מתו חולים שקיבלו זריקות כפי שמתו כאלה שלא קיבלו זריקות. עכשיו, במבט לאחור ממרחק של עשרות שנים, אנו יודעים שהשפעת הזריקות היתה מינימאלית — אם בכלל.

חשוב הלכת: ניצחו אלה שעמדו על עקרון אי־ההתערבות. העמדה המוסרית באה כדי ליפות את ההתנגדות. אני נחלתי ספלה, ולמעשה קיבלתי בריצון. כנראה קל יותר לתיכנע לדעת־הקהל מלהילחם בה. בפרט משלא היה בי הכוח לפעול נגד הלחץ, והלוחצים הזעיקו כתגבורת את המוסר. או הבנתי, שבתנאי הגיסו, בחיים האמורים כל רגע להיפסק, אין סיכויים להשגת תוצאות חיוביות — אלא אם כן תפרש מן הציבור — ואז תיסצא פתאום במתנה הלא־מוסרי. האדם הבא להתערב נתון יומס־לילה בין הפסיש והסדן ואין לו אפשרות לבחור בין טוב לרע. בין שתי רעות יש לו אפשרות לבחור את הרע כמיעוט. טוב לו לאדם כאשר אחרים מכריעים בשבילו או כשהוא בוחר רק בשביל עצמו, אבל לא טוב לו לאדם שניתן לו הפקיד ההכרעה המחייבת אחרים. אבל מי שמסתלק מן התפקיד משום שנתעלמה ממנו ההלכה, לדעתי הוא חוטא בהטא המנוסה מן האחריות, ולא תמיד יש לאדם הרשות להימלט עלי־מנת לא ליפול בפח ולהישאר טהור ועקיב בעקרונות. או למדתי והבנתי כמה קל לו לאדם לעמוד מחוץ למסגרת הפעילויות, להתבונן בנעשה בתוך המסגרת מבלי, חלילה, שיתערב — פן לא ישביע את רצון הציבור כולו. ואחרי שהתנסיתי, ידעתי שנוח להיבדל מהמאורעות המתרחשים מסביב ולהפוך מצוקה לצדקה.

הארכתי בבעיית הסידן, כי למעשה בעיה זו עודנה אקטואלית. עוד עכשיו, אחרי כמעט ארבעים שנה, הבעיה מה מותר לו ליחיד לעשות בשעת חירום מטרידה אותו. בחישובי עליה, אני נמצא שוב באותו מכוי סתום, בו נשאלה השאלה של „אז” מתי מותר לו ליחיד להתערב? זאת ועוד: מתי אסור לו ליחיד שלא להתערב?

האם מותר להתנכר לרע, לעצום את העיניים ולא לראות את הנראה, לאטום את האוזניים ולא לשמוע את הגשמע, כדי להתעלם מלהשתתף בפעולה שאינה פופולארית — אף־על־פי שהיא האלטרנאטיבה הפחות רעה מהאחרת; או מוטב לו לאדם לחיות את חייו, לחשוב את מחשבותיו ולעשות את מעשיו בדלי־תאמתיו, אוראו לא ימצא פגם בפעולתו, כי לא תתרחש כל פעולה, והוא לעולם לא ינוצח, כי לעולם לא ינסה לחילחם. אני ניסיתי פעם נוספת.

הדבר קרה בתחילת חורף 1942. שוב המיפגש התורשי המוקדש לענייני בתי־המקחה. שוב פרוטקין ופניו העצובות ובידו שתי הרשימות: אחת גדולה ובה הבעיות השכיחות (התרופות הנחוצות והסיכויים לקבלן) והשניה קטנה ובה

בעיה אחת, חיונית: מקור אספקת האינסולין התייבש. אין למצוא את התרופה בעיר, לא בוויילנה ולא בסביבתה, לא באחד הגיטאות הסמוכים ולא באוכלוסיה הלא-יהודית, לא אצל הפולנים ולא אצל תליטאים ולא ב"שוק השחור". אין לה מחיר, כי היא איננה.

ידענו, כי בניטו חיים כחמישים חולי סכרת. מהם, כארבעים היו זקוקים לעשר עד שישים יחידות אינסולין ביום. הממוצע היה כ־25 יחידות, ורוב החולים היו בתחום הסמוצע. צרכנו הגיעו לכאלף יחידות לכל יום. ברשותנו נמצא מיספר עלותיות להמשך הטיפול בחולי הסכרת לשלושה חודשים בלבד. אחר־כך, אם הגאולה לא תבוא והמלחמה תימשך והניטו יישאר בלי שינוי — אריאז האנשים חולי הסכרת יתחילו למות אחד-אחד, רובם ככולם. זהו דין הסכרת וסיבוכיה וזהו דין הרדמת ואין לשנותו ללא אינסולין.

שוב הזדקקתי לעצה, ושוב לא ראיתי מוצא מהמבוי הסתום אלא בדרך האכזרית של חלוקת החולים: למקבלי אינסולין ולמתקברים לרדמת. הייתי זקוק לסיוע מוסרי בתיכנון ההגבלות. קראתי לשיבה את אותם האנשים שב"פרשת הסידון" מיאנו לתמוך בי. באו כולם באחד, הסברתי את הבעיה, כמו לפני שישה חודשים, והדגשתי שהי תערות נוספות.

אחת: הסידון הוא אוטנום גורם מרפא, אבל אינו בכחינת, "מציל־נפשות", מה שאין כן האינסולין. אם חולת הזקוק לנריקת אינסולין לא יקבלת — הוא נידון למות, במקדש או במאוזר, ואין אלטרנאטיבה אחרת. מסופר, שבימי מלחמת העולם הראשונה החליטו רוב חולי הסכרת עם צימצום התזונה, חיי הגיטו לא אישרו סיפור זה — מקוטו במיתולוגיה, בגיטו היכרזו את כל חולי הסכרת, בדקנו את מצבם ועקבנו אחר גורלם. חולי סכרת קלה, בעלי גוף שטן, מצבם השתפר במידה שהתזונה הצטמצמה והלכה; לעומתם, החולים שהיו זקוקים לאינסולין לא, "נהנו" מהגבלת התזונה, אלא תהליך מוחלם ומצבם הרחוק, הסיבוכים השתלשלו והרדמת באה לסגור את מעגל הקסמים. מיותר להוסיף, ש"הגבלת התזונה" בסמאנטיקה הגיטואית אין משמעותה (ואין מטרתה) לבוא במקום תרופה. ההגבלה באה כתוצאה טבעית מחוסר אספקה, שהייתה תלויה ברצונם, "הטוב" של הגרמנים — ולא כהוראה רפואית הבאה לשם שמירה על החולת. זאת ועוד: האספקה הייתה ברובה מורכבת מפחמימות וזלות (לחם, תפוחי־אדמה) המזיקות לחולי־סכרת, בשעת שהומרי חלבון ושומן (החשובים לחולים אלה) — כמותם ירדה לאפס.

שנית: חוסר זריקות הסידון במחלת השחפת פועל באיטיות והיחס בין הסיבה (חוסר הסידון) לתוצאה (הקטלניות) אינו ודאי; בה בשעת, חוסר אינסולין לחולים הזקוקים לו משפיע במידה שאינה משאירה מקום לפיקפוק כלשהו שהוא הגורם האחראי לתוצאה הקטלנית.

החדר היה אותו חדר שבו נחלתי מפלה כחצי שנה קודם־לכן. האנשים היו אותם האנשים שגרמו למפלתי, וגם האווירה הייתה כמו אז: יבשה, שלילית וקרה. גמרתי את הרצאתי הקצרה וכאילו הושבתי בכוחה של דממה מוחשית. חיכיתי לתשובות הנאספים ולוויכוח. פתח הרב, בעקבותיו באו הרופאים ועזבו את החדר,

ושב ישונסקי בין הפטיש הליגאליסטי לסדן המוראליסטי ושוב פסקדין של „לא“ ועוד „לא“ וכל ה„לאווים“ תבאים לעזור לרחוץ בנקיון כפיים.

עכשיו, אחרי הרבה שנים, אני חושב שהפגישה הזאת, השנית, נראתה בעיני כמחנה חולני. איני יודע אם באמת שמעתי את כל המדברים ואת התשובות ואת ההחלטות. אני זוכר את העמדה העקיבה של ה„לא“ הנוקשה והקשות, ללא נסיגה וללא ויתור וללא פשרה כלשהי. לא הית ויכוח ולא הורגש אף קורטוב של רצון למצוא פתרון לבעיה. הפגישה הפכה להיות הפגנה. אינני יודע נגד מי היתה והפגנה או לשם מה היתה. חוששני, שהמפגשים רצו להשתק את מצפונם — פן יתעורר וידרוש פתרון... ומצפון כבול — אם יתק כבול, סיכו להשתולל בלי אחריות.

אני הייתי צעיר הנאספים. המום הייתי מתגבחה. לא היה לי ספק שהצדק אתי, ושיש לחפש ולמצוא מפתח שיפתח דרך צודקת בעניין האינסולין, ושיש להשתדל בכל הכוחות להאריך את ימיהם של אלה שיש להם סיכוי להישאר בחיים. שוב היכנתי רשימה, לפי אותם הקריטריונים שהצעתי בימי „פרשת הסידן“ ושוב נבשלתי.

הפעם נתתי תוקף לרשימה ואישרתי את חלוקת החולים. הודעתי לסדרים על החלטתי. הוא קיבל אותה מבלי לגלות את דעתי, לא במלים ולא בפניו חסרי-המבע. התייעצתי עם פרומקין וברודסקי על דרכי האירגון של אספקת האינסולין לסוג אחד של חולים ועל הסירוב לסוג שני. איני יודע כמה מן הרופאים ידעו על החלטתי. היו רק מעטים שתמכו בי בפומבי; היו הרבה רופאים שרשמית מאסו בהצעתי, אף-על-פי שמבחינה פראקטית טיפלו בחולים לפי החלוקה „כן-ולא-אינסולין“. רק פעם הכירו לי טובה: כשאושפז אניליבך, אחד מחשובי ה„בוגד“ בגיסו, חולה סכרת שהיה זקוק לאינסולין והתרושפה היתה מצויה וזאת הנשיך לחיות ולחיות פעיל בעבודתו החינוכית-תרבותית כמעט עד סוף ימי הגיסו. הוא מת בקיץ 1943.

ביום מותו של אניליבך באו אלי גרשוביץ ורציניק וביקשו לחזור בהם מעמדתם הקדומת לגבי חלוקת האינסולין. היה מאוחר מדי. המנות נגמרו. לא היה עוד מה לחלק.

כשהתרוקן מלאי האינסולין ולא נותר מה לחלק, וחולי הסכרת הוזקקים לאינסולין החלו למות אחד-אחד בלי אפשרות לעזור להם, החלו להישמע התהדים. אז חשבתי לעצמי שמבחינה מוסרית החלטתי לא היתה נכונה. אינני יודע אם היה פתרון אחר נכון יותר. העמדה הדתית-מוסרית שאין לבן-אדם תרשות וחוכמה להתערב ולהחליט „מי לחיים ומי למות“ היא כולה וישר וכולה צדק — בעולם שיש בו יותר צדק. אבל במציאות הנוראה של תגיסו — עמדה זו נראית כחזון מופשט, כאימאז' מאיישם, שאולי היה פעם ועכשיו חלק ואיננו ולא יבוא לא בהקץ ולא בחלום, כי אפילו החלומות היו גוראים.

באי הנדח של הגיסו היו התושבים גוססים, כשמסביבם רוחה ים של יאוש ודם. אלה שנותרו בחיים והיתה תקווה כלשהי שיוכו ליום השחרור היו זקוקים לעזרה ממשית. ובאינסולין היתה אותה ממשיות, היה ה„אולי“, שבו רצינו לתאמן. האינסולין אינו תהליך לצדק המופשט וגם לא היה. אמונתי היתה אמונת תפלה.

אין לפרשת האינסולין ערך רב, לפחות לא מבחינת מיספר שנות־חיים שנותרו. מאלה שנשארו בחיים ונדדות לאינסולין, כמעט כולם מתו זמן קצר לאחר חיסול הגיטו. הם היו יחידים הסגולה המעטים, שלמרות הסכרת הם הגיעו עד המחנה — ומתו במחנה. בקיבוץ היר שני חולי־סכרת מוויילנה, שניהם מתו מיתה יפה ונאה לסכרת: רדמת. שניהם הצליחו למות עוד בטרם הונחגה „מכת־החסד“, כדור בעורף במקום להטריד את מלאך־המוות.

באביב 1943, כשחזית המלחמה נסוגה מפרברי לנינגראד מערבת, העבירו הגרמנים את מחנות־הריכוז מסביבת באיבארה לקיבוץ־י (חלקית לקאלוגה). מתוך סיפוריהם של מחותני וידידי ד"ר פריד למדתי שגם ביניהם לא נותרו חולי־סכרת.

סוף דבר: מל המיספרים הנוראים של ההרוגים בגיטו ובמחנות לאחר השמדת הגיטו, נראה המאבק על הצדק ב„פרשת האינסולין“ פעוט ואולי גם מגוחך (אילו לא היה כה טראגי!). ובכל זאת, טהויות, קיימת במאבק זה בעיה: „מתי מותר להתערב?“ „מתי אסור להתערב?“ — זאת ועוד: מתי אסור למנוע התערבות?

דמות ורקע: מבט אחרון על גנס

לא ידענו איך סולק גנס מהזירה, לא ידענו זאת בדיווחנו בגיטו, בימינו האחרונים, ולא ידענו גם אחר־כך, לפני החיסול דובר בניטו שגנס נהרג אי־שם באחד ממשרדי הנסטאפו בעיר, מחוץ לחומות הגיטו. היו שמועות שגנס נקרא אל ראש הנסטאפו, והוא נכנס לבניין כמו תמיד לבוש במדיו. יהודים שעבדו בניקוי ובטיאזא בבניין משרד הנסטאפו או סביבו סיפרו על שיחה נרגזת וקולות צעקה וכעס שבאו מאחד ממשרדי המשרד, שוטפרו על־ידי קול יריה, ואחרית שבו הקולות בבניין לשיגרתם היומיומית. ועוד סיפרו שאיש מהם לא ראה עוד את גנס, שאיש לא הוציא את גופתו מתבנין ואיש מהם לא ניקה את החדר.

איני יודע אם הנסטאפו הודיע ליוזנראט מה שקרה עם גנס. בשבילנו הוא נעלם, כאילו לא היה, ויחד עם היעלמו חדלו ההאשמות וצער תקף את הגיטו. עירבוביה של יגון ופחד, חמלה עצמית, אבל ועצב וחורדה להישאר עזוב בלי מדריך, יותר לא שמעתי מתלוננים על „משיח־השקר“: לא ברכבת שהובילה אותנו למחנות־הריכוז באסטוניה ולא במשך החודשים הארוכים והקרים בקיבוץ־י ולא על קרקעית האונית שזחלה מחוף אסטוניה בספרץ הפיני, מלוות פצצות מטוסי הסובייטים, ולא בשטוחה ולא בקרונות־המשא אל פנים גרמניה עד המחנה בשמברג שביער השחור.

במשך כל הזמן הזה הייתי עם יוצאי גיטו וילנת והרבת פעמים שבנו וחורנו בשיחותינו למאורעות הגיטו ולתעלומה ששמה „גנס“, היה לו, לגנס, תפקיד, אינני יודע וסבורני שאין איש יודע אם הוא בחר בתפקיד מרצונו או שהוטל עליו, קרוב לוודאי על־ידי הנסטאפו בהמלצת חבריו מן הצבא הליטאי. מתשיחות המעטות, בנושא זה, ביני לגנס ומתערותיו על פעולות שונות במסגרת שירות הבריאות,

כגון: „גם עלי לפעול נגד רצוני“, אני מניח שלעבודתו כיוונרמאס הסכים בעלי כורחו. הוא לא היה מרוצה בתפקידו. הוא סופח למלאכה.

אינני יודע אם תיתה חוקה או תקנון כלשהו כיוונרמאס, שהסדיר ויסת את בעיותי. הגסטאפו ידע איך לטפל בענייני היהודים בניטו, מחוצה לו ובאשר הם שם, בלי חוקה. הוא לא היה זקוק לא לחוקה ולא לתקנות — כי הוא היה החוקה והוא היה המחוקק.

גם ידע, בלי אשליה, מה היא מטרת הגסטאפו, אבל חשב שיצליח להטא את תהליך החורבן. תיאר בנפשו, שבתחבולות שונות של הסכמה והרתעה עוד יזכה לראות במפלגה הצבאית של גרמניה ובעקבותיה את גאולת הגיטו. זה היה הלומה. הוא חשב שהוא תפקידו.

ברור לנו שגם לא מילא את תפקידו. לגיטו הוכנסו כשש רבבות אנשים וביום תיסולו היו בו כרבעה אחת ואולי פחות. ז"א שרובם ככולם, חמש הרבבות נחרבו — במישורין או בעקיפין — בידי הגסטאפו. גם חשב שיחידים ועשרות או מאות ירוו את ציטאון הגסטאפו לדם יהודי — אך טעה. אולי הדח מן הדרך הנכונה על-ידי הודעות כוזבות, אולי הטעו אותו אנשי הגסטאפו בהבטחותיהם של „לא-יותר“, אולי לא רצה לראות את האמת, ואולי העדיף לטעות, כי הסתבר ולא ראה מוצא מהתסבוכת. את ציטאון הגסטאפו לדם יהודי לא שבר. תהליך וטעה, והאמין ב„לא-יותר“ וב„שיין האחרון“, ולא ראה את הרבבות הופכות לפרודות.

אחר קטן, אולי כמה מאות אנשים, נמלטו מהגיטו וניסו למצוא את דרכם הפרטית. יש שתלכו ליער להילחם או להסתתר, יש שנחבאו ב„סלינות“ בניטו או מחוצה לו — גם אלה חלמו חלומות. אחרים תלבישו על פניהם המבוהלות והעצובות גיחוך מלאכותי של „פולני בן פולנים“ ומיסמכיהם המזויזים שבכיסיהם הוסיפו להם תרגשת בטחון בעתיד. גם אלה חלמו חלומות: לא ידעו שהם נמלטים מן הפח אל תפחת. הפולני הרגיש ביהדי המתחזה לפולני והסגיר אותו. לכל אומה יש, אולי, חוש שישי מיוחד רק לה. הפולנים משתמשים בחושם השישי להריח את היעדי; ובשעת הכיבוש הגרמני, הודות לחוש הזה, התפתחת תעסוקה חדשה וכדאית מאוד: מלשינות.

נודמן לי לדבר עם גנס כאשר היה פזכה וגם במצב של עירפול החושים. תכופות היה חוזר לנושא האהוב עליו: להישאר בניטו — או לצאת? שאלותי הרגיוו אותו, לפעמים הצחיקו אותו, אבל השאלה „על מה ולמה הוא מחכה“ הסעירה אותו. יכול היה לעזוב את הגיטו בלי כל מכשול והפיתוי לצאת ליער ולהצטרף לאוחרים בנשק היה גדול.

בהיותו בחור צעיר השתתף בתנועת השיחרור הצבאית של הליטאים והיער והלחימה לא היו ורים לו. בהתבגרותו, בליטא המשוחררת, השתתף בתנועת הציונית הרביוויזיסטית ולאחוז בנשק היה לכאורה דבר טבעי לגביו. מעולם לא אמר לי, ישירות וגלוית, שהוא נשאר בניטו מפני שיש לו שליחות או עליו למלא

* הערכות שונות מוו ראה בספרים אחרים על גיטו וילנה. — המצי.

תפקיד. אולי רמז על האפשרות שזוא יכול להציל יותר יהודים במאבקו בגסטאפו בתוך הגיטו, מאשר בהתקפותיו מחוץ לגיטו. דיברנו על היצר ועל חשיבותו: הן מבחינת היחיד המוצא ביטוי אקטיבי המתאים לאישיותו והן מבחינת הציבור הקובע עמדה נגד האויב ומארגן התנגדות יהודית כמו איראן. הוא חלם על מצודה, על ביתר... שיחותיו במצב של „בין-השמשות“ היו מעשה-אמנות: הוא יצר סיטואציות מעוררות את השומע לשאול מה הן השקפותיו על „היצר“, לא שאלתו, לא חששתו, שמא הוא מתגלה בן, לא סתירות עצרה ברוחו, אלא בושה. נמנעתי מלהביע את השקפותי, כי הן היו מנוגדות למעשי. רציתי לצאת אל „היצר“ וחשבתי שזאת היא הדרך הנכונה — אבל נשארתי בניטו וידעתי שזה לא המעשה הנכון. רק פעם אחת שאלתי אותו מדוע אין הוא יוצא ליצר. הוא לא השיב לי ברורות. התרשמתי שהוא מעדיף שלא להתעמק בדבר (על-כל-פנים בדברו אתי). ברם את השיחה לא הפסיק ואת שרשרת מחשבותיו לא ניתק: הן ריחפו המריאו ונעלמו מאליון בערפל המעובת של „בין-השמשות“. לא פעם עלה על דעתי שזוא יוצר את עולמו הפסיכי של „בין-השמשות“ כאשר נוח לו. מאידך ניסא, היה חולמך ואהב את עולם חלוטותיו. מעולם לא אמר לי שזוא נשאר בגיטו בגלל שליחותו — אבל אני בטוח שתכופות תדור בכך, ואני בטוח, שבכל נפשו רצה למלא את שליחותו: הווייה או מציאותית. לא הצליח ונשאר משיח-שקר.

היודנראט — מוקד-כוח המשחית את האדם

לא כולם חשבו על שליחות. לא כולם רצו למלא את שליחותם. היו כאלה שראו ביודנראט קרישקפיצה להציל את עצמם, את משפחתם ואולי גם את רעיהם — ותו לא. אלה חיפשו דרך אל „צמרת הגיטו“ — המשרד, משרד האספקה, פיקוח על השער וכדומה. לפעמים מצאו דרכם זו בעזרת הגסטאפו וכתמורה לעבודתם עבור הגסטאפו; והיו כאלה שבאו אל המשרד תמימים וזכים, אבל עם הזמן נפקחו עיניהם והם ראו את האפשרויות הטמונות בשלטון. גם לא עמד בנסיון. אולי העריך יותר על המידה את אישיותו ואולי לא העריך נכון את מתנגדיו: גם את הגסטאפו וגם את ידיכיו מקרב תושבי הגיטו. ואולי דעתנו לא היתה (ועדיין איננה) נכונה בהערכת בעיה סבוכה מסוג כזה. הכוחן מאורעות אלה, אמור במבט לאחור להיות יותר אובייקטיבי ולראות את עצם הדבר בלי משפטים קדומים. פעולה נוראה הפועלת עליו, בעת פעולתה, היא משנה את המאורע — הן את איכותו והן את כמותו — ובלי רצון ובלי מיונה אתה נוטה להדידודיות. וחד-צדדיות מראה לך את העולם טבעי למשקפיים של הווייתך שלך. סקירה לאחור עשויה לגטרל את ההרגשות והתחויות האישיות ולגלות את כוליותה של הבעיה. ואולי עכשיו, אחרי עשרות שנים, סיכוינו להיכנס בעובי הקורה ולהעמיק בבעיה טובים הרבה יותר ורבים יותר. אבל אין במבט לאחור כפרה למושחתים.

מילכוד ברטרנספקציה

לרוע המזל ועל־מנת לסבך את תבעיות ולהקשות על שיפוטנו — גם המבט לאחר אינו מבטיח הערכה כוללת ואינו נטול פגמים. תוצאת פעולה מסוימת משפיעה במידה רבה על יחסנו האטרציונאלי (ואולי גם הראציונאלי) לחשיבות הפעולה ולפירושה. אינו מטיל ספק שקיימים ערכים מוחלטים, אבל הישגני ש"ערך אמיתי" או "ערך מדומה" בחיינו היומיומיים עולה ויורד במרוצת הזמן במקביל להתפתחות עלילה זו או אחרת. בסופו של דבר הערך תלוי בעיקר בתוצאה. אנו מוקירים לרוב פעולה מוצלחת ומגנים בקלות מאמץ שלא הוכתר בתצלחה.

אם תוצאת פעולה, שהיא "כמעט לבנה" או "כמעט שחורה" (לא כולה כשרה ולא כולה פסולה) — היא בסופו של דבר חיובית, אנו נוטים לשכוח את האפיונות שבדרך ודנים את חילוקי הדעות של העבר לכף זכות. ולהיפך: אם בסופו של דבר התוצאה היא שלילית, אנו נוטים לשכוח את המוונות הטובות ואת המאבקים נגד תרע ומטילים את האשמה על פועל הפעולה. אולי זהו חוק המבט לאחור האולי פשטנותו של כושר ההבחנה.

נניח שגנב היה מצליח להאט את הריסת הגיטו ולשנות את "שיעור הרבבות". לא חמש רבבות של קורבנות הצילו ממוות רבבה אחת, אלא רבבה אחת שהוקרבה הצילה חמש רבבות. אילו כך זה היה קורה, התוצאה היתה נוראה ועצובה — אבל יחסית חיובית. ברור שרק "יחסית": יחסית משני טעמים, ראשית נשאלת השאלה החמורה, מי נתן את התוקף לגנב לשלם עשרת אלפים תמורת חמש רבבות... השאלה השניה, מי מצא את המפתח שבעזרתו נקבע השיעור 1:5? לשאלה השניה אין תשובה. ישנה רק סלקציה, וזאת היא האשמה. המושג "סלקציה" ("שמאלה" — ימינה, מי לחיים ומי למות) חדר לתוך הדם היהודי כמו "תשעה באב", או "סיטוט", או "גרש ספרד", או "פוגרום" וכדומה ולא יימחה.

ומאידך, לא מן הגמגע הוא לראות (בדרך השערה) בתוצאה זו אספקט חיובי. נניח הפעם, שגנב היה מסרב לדרישות הגסטאפו וכל תושבי הגיטו תומכים בו. סיפור של דבר: מרד ובעקבותיו דיכוי המכניע את המתקוממים ושורבם. מלחמה, שלמעשה, אין זו מלחמה אלא טבח. אין כאן מאבקות והתחרות בין שות לשות או בין שות־יותר לפחות־שות. יש כאן רצח. הרצח רוצח בודד. הוא חונק לרצות, ציפת לרצות ומכותיו — מכות־רצח.

לתיאבון החולני של הגסטאפו להרוג ולהשמיד לא היה קץ. כוחו להנשים את דרישותיו היה בלתי־מגבל. מושגים ב"יסורי־מצפון", אנושיות, מוסריות, דעת־קהל — לא באו בחשבון. בעולמם המיוחד, שלם הנאציזם, המושג אנושיות הצטמצם לתורת הגזע שאישרה וכיבדה והמליצה על השמדת היהודים; המוסר ירד זה עידן עידנים מסיסגת הפילוסופיה הקאנטיאנית ובחברת הגל וגיטשה סללו לרוזנברג וכנפיייתו את הדרך לפראות הטבטוני; ודעת־הקהל — תרדמת נפלה עליה, קסם הכוח הבלתי־מונע של החייל הגרמני תרדים את הקהל, אטם את דעתו ונצל אותה בין עצמות הקודקוד — פן תצא ותרגיז את כבודו של הפאראנאוי הגדול.

מה היה לו, לגנס, לעשות? התקוממות? אולי היה נשאר אחרית פליט אחד על-מנת לספר את אשר קרה. באיזו דרך היה לו, לגנס, לבחור?

הוא לא ידע שמחיר הרבבה האחרונה בגיטו יהיה דמם ומותם של חמש הרבבות הראשונות. אילו היה יודע או אילו היה מנחש שיעור של 1:5 היה אולי משנה את הנהגת הגיטו. אבל הוא לא ידע דבר ולא שינה דבר ונשאר „משיח-סקר“. כך קראו לו. הכינוי אינו מוצלח. הוא לא הכריז את עצמו משיח או מנהיג, לא ניסה להוליד את עמו אל הארץ המובטחת. רצה להציל את תושבי הגיטו מציפורני האוייב — ונכשל.

גנס נכשל, ונדמה לי שאין איש החושב אחרת. החידה, מי הוא? מי שלח אותו לגיטו? ולמה בא? מהי אישיותו? ומה חשיבותו כמנהיג בגיטו? עודנה מחכה לפתרונו. מיום מותו מסתבך התשבץ, המסובך גם בלאו-הכי יותר ויותר ואינו מתקרב לפתרון.

רבים חשבו שפעולותיו בגיטו היו נטולות ערך. כל מעשה שנבע מ„חצר המלכות“ נחשב למרעיל. תושבי הגיטו ויהו את הרוע והרישעות עם שמו של גנס. תחילה תלו בו את כל בטחונם, האמינו בכוחו, סמכו עליו — במקום או בנאווה אמורה היתה האכזבה לבוא — והיא באה מהר מאוד, כי לא גנס עמד בראש הגיטו ולא הוא היה המרשל. הגסטאפו עמד בראש והוא שמשל בנו. גנס רצה לתווך בין הגסטאפו המרמה לגיטו המרומם, ולא ידע ולא הבין שהוא סופג את המהלומה משני הצדדים: מתושבי הגיטו, שתחילתה ביקורת ולאט-לאט הפכה לשנאה, ומאנשי הגסטאפו — אלה לא הודקו לא לביקורת ולא לשנאה; בבוא הזמן השתמשו בעורמתם וירו בכדי להרוג, ותמיד הצליחו.

יש אומרים שיועציו של גנס בידגראט חשבו לגשר על-פני התהום בין הגיטו לגסטאפו ועל-ידי כך להקל על הפעולה הקשה, פעולת המתווך. לא ידעו איך בונים גשר בין קוטבים כה מגוונים, ואולי מוטב היה אילו השאירו את התהום כפי שהיא כדי שתהיה למוכרת-אזהרה, שאסור לבטוח ביוצאים.

יש אומרים שבפמלייתו היו צעירים, שמעולם לא היה להם גסידן בעבודה ציבורית וגם לא עשו את המאמץ הדרוש לכך. בשתייה וכשיכרות, בגסים ובאורגיות ראו דרך הטויליכה להתרועעות עם פקיד הגסטאפו ואפשרות להשיג הקלות בגוריי הדיו התלויים להם מעל לראשם. אולי הצליחו לפעמים להשיג דחית זמנית, אבל התפטרות הגסטאפו (בפרט באשר להתאכזרות כלפי היהודים) היתה אפסית. הפאר והשפע שב„חצר המלכות“ של גנס בתוך יום של רעב ודלות, אימה וסכנת-נפשות האורבת על כל צעד ושעל, העמידו שנאת הציבור לשררתו.

גנס ידע על האורגיות. הוא לא אישר אותן, אבל גם לא סירב להשתתף בהן. לפעמים ראיתי אותו, בבואי בבוקר למשרדו, יושב בכיסאו, משעין ראשו בידיו וידיו על המכתבה והוא רשן, נים ולא נים. ידעתי שזאת היא המערכת האחרונה במחוז-האורגיות שבורדניצקה 6, שאמש אחר בה שבת. גנס, כאילו לא שמע שהרלת נפתחה ומישהו נכנס לחדר ואמר „בוקר טוב“; ואולי באמת לא שמע. הוא לא זע ממקומו, לא הניע איבר, ובלי להניד שפפה נכנס בשיחה — אחת מאותן שיחות של „בין-השמשות“, המונה מחרידה, שלא מהעולם הזה.

הוא רצה להצדיק את האורגיות כפגע שאין דרך להימנע ממנו, כרעה הכרחית במגע עם הגסטאפו — אבל זאת היא רעה במיעוטה. אינני יודע מדוע חיפש מחילה אצלי. אולי חשב שזהו הדרך שבה יגיעו דבריו אל תושבי הגיטו, כי בית-החולים היה מרכז לתפוצת ידיעות, כפי שהיה מרכז לריכוז ידיעות, ואולי היה לו צורך נפשי להתוודות ובית-החולים, לדעתו, היה בו משהו מהמסורתית שבכנסית, ואולי אותם דברי „בית-השמשות" היו במרוצת הזמן לנוסח שגור התואם, למחרת הלילה, את המערכה האחרונה שבמחזה האורגיות.

ההיה הסיבה להתנהגות המוזרה אתר האורגיה אשר תהיה — נגס ראה באורגיות את האורגיה היחידה שבה הוא יכול לתמרן בין דרישות הגסטאפו לבין רצונו שלו. המקום היה בשבילו כעין „מרתף-מציאות" בו קיימת האפשרות להתמסח: הסכם על כוס יין מהסכם על גוף אשה.

אבל רובם של המשתתפים באותן מסיבות-הוללות לא ידעו ולא רצו לדעת את הסיבה, מה הסעם ומה המטרה — „מה העבודה הזאת". הם השתוללו וחיו חיי הוללות. וגם לא ידעו.

סוף דבר

שורותי הראשונות נגעו בבעיה החמורה של היוזבראט; את האחרונות גמרתו בעניין פחות חשוב, אספקת האינסולין לחולי-סכרת בגיטו. אולי מקרה הוא ואולי פיתול פרודיסטי, אייטם בתת-הכרת, הצמיד את שניהם. קיים ביניהם מכנה משותף: שניהם דנים בשאלה „מה מותר" לו לאדם לקבוע ביחס לחיי רעהו? והמושג „רע" כולל גוף אחד כשם שהוא כולל המון אנשים. „חיים" — פשוטו כמשמעו: המושג הביו-לוגי של חיים — ההיפך ממוות; כן „חיים" מבחינה אחרת: סרגס, חינוך, עבודה וחופש וכל המרכיבים שאנו מניחים שהם חלק נורמלי של חיינו — חשיבותם עולה ויורדת והם משתנים באיכותם ובכמותם. המהות הדמוי קראטית במדינת, באוכלוסית, בסביבה הקרובה לאדם ובו, באדם עצמו, קובעים את חשיבותם של המרכיבים. ומפליא מה גדול הוא כוח התסתגלות של האדם לתנודות שבחיים, מהטבת להרעה ולהיפך — עד נקודת חשכירה, נקודה שאין חוזרים ממנה, וזהו: המוות.

בבעיית היוזבראט ובפרשת האינסולין, המכנה המשותף הוא העובדה, שהתכרעה גרחהק לנקודה שאין חוזרים ממנה. ושוב מתבקשת השאלה להישאל: מתי מותר לדחוף ומתי אסור? מתי אסור למנוע והמצווה היא דווקא ב„מותר"?

הבעיה השניה שהעסיקה את דעתי, ימים על שנים, היא עצם ההתנגדות. וגם בעיה זו בשארה חלוצית באוויר ללא-יסוד וכלי תשובה — ואולי אין לה תשובה. לפעמים נדמה לי, שתקופת תשואה המתמשכת של אלפיים שנות גלות אפשרית היתה להתקיים רק תודות להתנגדות הרחבת. „עם ישראל חי" ו„שמע ישראל...". ולשנה הבאה בירושלים" היו לנו לכלי-נשק, וניצחונם.

ומאידך, ההתקוממויות והמרדות נגד השלטון הנוכרי המאמצים והמאבקים
 וים הדם שנשפך מימי ביתר עד המרד בגיטו — אולי הם החוליות המחשלות את
 שרשרת ההתנגדות שעטרתה היא מדינת ישראל?
 זאת ועוד: היקף עיוני התרחב במכתבי התרחב מעצמו. גיליתי נתיבים
 צדדיים ותכופות התפתלתי בהם — אף כי אין להם יחס ישיר ל"קו היסודי", ירדתי
 לקרקעית זכרונותי לשאוב מהקעין שנשכח, אבל לא התייבש. מצאתי שם אוצרות —
 אוצרות גבורה, ואילו גיבורים אלה היו נשואים שכוחים ולא היו זוכים לכבוד
 והוקרה של הדורות הבאים — היינו אנו, העדים, אשמים בחטא ביזבוז כוחם של
 גיבורי העם.

IN THIS ISSUE

Evidence

- **A. Weinrib**, a Jewish physician, who was head of the Jewish Hospital in the Wilna Ghetto during the war years, and knew its leaders closely, is relating the story of the hospital and, among the rest, deals with the controversial personality of the head of the Judenrat, Jacob Gens. Some of the facts in this article are published for the first time.
- **Frania Broide**, of Kibbutz Kfar Menachem, gives evidence of a mother to an infant, relating to her experience during "those years". The main part deals with the time she spent in a bunker in a village near Grodno.
- **Akiba Skidel**, of Kibbutz Kfar Blum, who served with the U.S. Army, publishes letter written to his family, while he was stationed in Berlin in the summer of 1945.

Research

- We bring herewith the preface to the diary of Adam Tcherniakov, head of the Warsaw Judenrat, now published in English. The preface was written by Professors Raoul Hilberg and Stanislaw Staron, of the University of Vermont, U.S.A.
- **Joseph Gouvrin** tries to determine whether there was a Jewish factor in the relations between Nazi Germany and the U.S.S.R. before the German invasion, in June 1941.
- **Hava Wagman-Eshkol** publishes here her research study on the Trans-Dniester Plan for the transfer of Jews, expelled (from Roumania) to this province, to Eretz Israel. She tries to examine whether there was a possibility to save lives or this was just another Nazi attempt to cheat.

Dokumentation

- The activities of the Hashomer Hatzair Movement in Poland, after World War II, is found in the legacy of **Israel Glazer**, of Kibbutz Nir-David. It was written shortly after the liquidation of the Movement in Poland.

Articles

- **Nathan Eck** comments on the concept of "Kiddush Ha-Shem" (Martyrdom) and "Kiddush He-Halm" (Sanctity of human life).
- **Pesach Schindler** offers his remarks to the discussion on "Faith after the Holocaust", which was begun with the article by A. Donat.